

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 18-19 (16476-77)

2002 чылдың
ФЕВРАЛЬ 12,
вторник

Ат салган
шагы 21.00

Садар өртээ
3 рубль.

Байыр чедиршишкннери

ААС-КЕЖИКТИ, КАДЫКШЫЛДЫ, КЕЖИК-ЧОЛДУ КҮЗӨП ТҮР

Эргим чоңум!

Чылан чылы дооступ, кара Аът чылы эргиннеривисти артап кирип олур. Тыва чоңувустун муң-муң чылдарда байырлап келгени, хөй чыл дургузунда ону уткуурун хоруза-даа, чүлдү-чүрөктеринге шыгжап чорааны байырлалын катап демдегеп, сарыг шажынның календарын база катап ажыдып, чаа чылывысты өөрүшкү-маңнайлыг уткуп тур бис.

Чурагайжыларның санап турары-биле база дээр-денгерлерде сылдыстарның көргүзүп турары-биле алырга, Аът чылы байлак үнүш-дүжүттүг, элбек сүт-саанныг чыл болур. Ол бүгү ындыг-ла болзунам деп сеткилимнің ханызындан күзээр-дир мен.

Шагаа дээрге кижиниң бой-дус-биле харылзаа-хамаарылга-

зының түннелинде тыптып келген улусчу байырлал-дыр. Ынчангаш ол өске чоңнарнындан онзагай, оларның доктаадып тургусканы чаңыл-сагылгалары-биле капсырлашпас, чүгле тус черниц, үндезин чоңнуң төөгү-зүнүң, уjur-чаңчылдарының дээжизин сиңирип алган байырлал болур. Ынчангаш чоңувустун ыдыктыг бо байырлалын уткуп тура, эртип турар чылда тыптып келген багай чүүлдерни, ишти-хөңнүвүске шыгжап чораан багай бодалдарны адып каапкаш, өөрүшкү-маңнайның, бот-бил-чишкнниниң езузунче киреривисти күзедим.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Бистиң улуг назынныглары-выстың санап турары-биле алырга, үнүп олурар кара Аът чылы

үнүшкүр-дүжүткүр-даа болур болза, бөдүүн эвес чыл болур. Ындыг болганда келир үеже идегел болгаш бүзүрел-биле көрүп, бистиң ниити өргэвиске бот-боттарының аразынга билчилге, чагай чорук болгаш амыр-тайбың эргежок чугула болуп турар. Олар боттары чедип келбес, оларны чедип алыр дээш күзел-чүткүлдү илередир, күженишкннерни эвилелдээр уjurлуг бис.

Үнүп кел чыдар чыл-биле силер бүгүдеге, төрээн Тывавыстың делгем девискээрин ээлеп чурттаан хөй националдыг чоңумга, курлак чедир мөгөйиш, үүле-херектеринерге чедишкннерни, аал-ораныңарга тайбың-чагай кежик-чолду, ал-бодуңарга болгаш ажы-төлүңерге быжыг кадыкшылды күзөп ор мен!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Эргим чаңгыс чер-чуртташтарым!

Кайгамчыктыг байырлал Шагаа-биле Силерге байыр чедирдим!

Тывага шаг-шаандан бээр Чөөн чүктүң календарын езу-гаар Чаа чылды байырлаары чаартылга болгаш сагыш-сеткил арыглаашкыны база эки чүүлче өскерилгени ма-наары-биле холбажып келген. Күш-шыдалдың, бурунгаар ас-кымнаашкынның демдээ болур Аът чылы бистер бүгүдеге, Тываның бүгү чурттакчыларыңа, экономиктиг катап тургузууш-кунче, төрээн республиканың чечектелишкннинче тургузукчу шимчээшкннин чылы, кижилер аразынга хамааты

чөпшээрэжилгени болгаш чаа-гай харылзааларны чедип алырының чылы болзун.

Чоннуң ынак, чырыткылыг, өөрүшкүлүг бо байырлалында Силерниң эки эгелээшкннериңиң, бодалдарыңарның амыдыралга бодараарын, ажил-херектеринерге чедиш-кннерни Силерге сеткилим ханызындан күзедим. Үнүп келир хуннүң баштайгы херел-дери-биле кады өг-бүле бүрү-зүңге, бажың бүрүзүңге, ынак-шыл болгаш билчилге, буянныг кежик болгаш артыкшыл, даартагы хунге бүзүрел болгаш турум чорук кирип келир бол-зун. Силерниң бүзүрелдеринер, күзелдеринер боттаныр болзун. Шагаа-биле!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Хүндүлүг сонгукчулар!

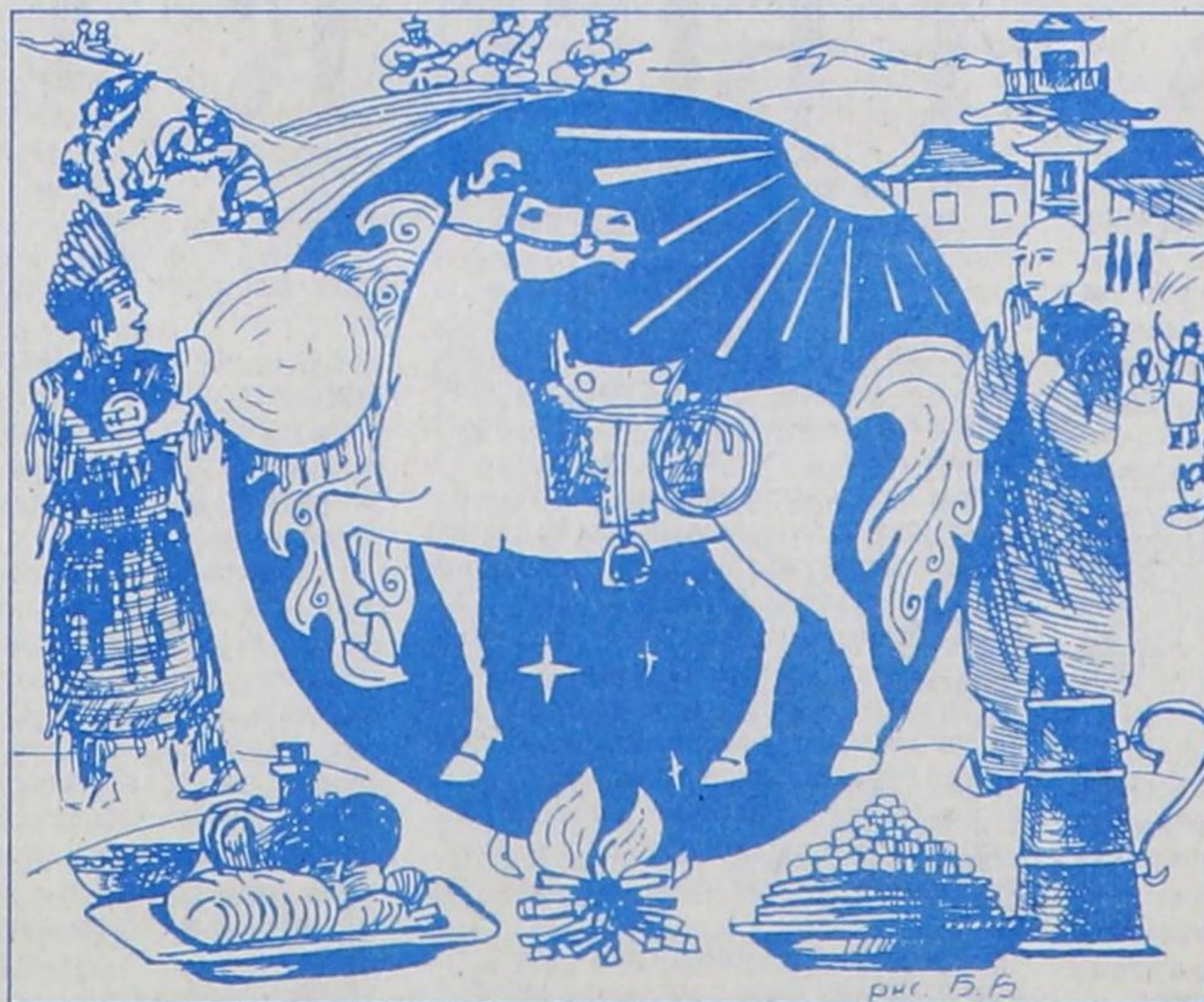
Шагаа байырлалы-биле чүректин ханызындан байырымны хүлээп ап көрүңер. Тыва улус чус-чус чылдардан бээр Шагаа байырлалын өөрүшкү-биле уткуурлар, ону күзелдерин, чагай бодалдарын күзөдир-биле холбаштырып, арыгылап, сагыш-сеткилдерин чаартып келгеннер.

Эртип турар Ак Чылан чылында ТАР-ның тургустунга-нын 80 чылын байырлап, Тываның күрүне эргелеп-баш-карылгазын сайзыраңгайжыткан болгаш Тываның чаа Конституциязын хүлээп алган, экономиктиг болгаш сагыш-сеткил езулдезиниң эки талаларын ыдыктаан.

Чөөн чүк календарын езугаар Чыланның мерген чылын чүгүрүк Аът солуур. Бо чылын демократия идекпейлиг хөгжүүр, бистиң аргаларымыс чүткүлдүү-биле калбарар. Сонгукчуларга — Тываның бүгү чоңунга, амыдыралчы күштерниң элбек болурун, чаа дуржулгалар, билиглер, амыдыралга чүткүлү элбек болурун, тайбыңны болгаш чагай чүүлдерни күзедим.

Аътты ынзы-бүрү улустар кижиниң дузалакчызы, дүрген чоруктуг болгаш күштүг мал деп көрүп турар. Ындыг болганда суг Аът чылы Силерниң өг-бүле бү-рүзүңге аас-кежиин, кадыкшылды, чагай амыдыралды, чечектелишкннини сөңнээр болзун!

Хүндүлел-биле ФХ-ниң Күрүне Думазының депутаты Ч. Ч. Д. ОНДАР.

Тываның эргим чурттакчылары!

Кайгамчыктыг байырлал — ШАГАА-биле сеткилим ханызындан байырымны хүлээп ап көрүңер!

Чаа чыл, ажилгыр, маң-нангыр, чогаадыкчы болгаш чөптүг чоруктун демдээ болур Суг Аът чылы бажың бүрүзүңге чагай кежикти болгаш артыкшылды, кадык-шылды болгаш ынакшылды, аас-кежиин, тайбыңны бол-гаш элбекшилди эккээр болзун.

Силерниң алыс бүгү-ле күзелдеринер бодараар болзун!

Чаа чыл-биле! Шагаа-биле!

Тыва Республикада Кол Федералдыг инспектор Н. ХОЛОДОВ.

Шагаа бүдүүзүңде Тыва Республиканың Камбы-ламазының бүгү чонга байыр чедирген өргүүдели

Хүндүлүг чоңувус! Чаңгыс чер-чурттугларымыс!

Демир мага-боттуг Чылан чылы 2002 чылдың февраль 12-де адакталып турда, Суг мага боттуг Аът чылын февраль 13-те уткуп тура, Силер бүгүдээге Камбы-лама эргелелиниң өмүнээзинден Шагаа-биле изиг байыр чедирип, йөрээливисти бараалгаттывыс.

Сагыш-сеткил, мага-боттунг човалгазын көрүп чоруур амылыглар буйан-кежиим шаа-биле хилинчектен чайлап чорзун, мөңгөжирээн өөрүшкүнү, аас-кежиин тыва берзин.

Моон сонгаар бо өртемчейге аш-чуттун, дайын-

чааның, аарыг-хамчыктын хилинчээн көрүп чурттаарындан, өршээ авыра! Чер, Суг, Өрт, Хат болгаш өске-даа халаптарның хайлыг багы халдавас-ла болзунам!

Бойду-Сады, Бурганнарның авыралдыг айдызын ап, үүле-херек алыс шынын, уржуктарың өндүр бедик чүткүлүмнүң күжү-биле, өршээл дилээн чалбарымы-биле күзелдерим бүдөр болзун.

Он чыл сонгаар арамайлап ыдыктап каан
Онза чараш Азий төвү даглар бүргээн Тыва черге
Кээргээчел Далай-лама база катап моорлап келгеш,
Кезээ мөңгө оожургалды, аас-кежиин шаңнаар болзун!

Ыдыктыг XIV Далай-лама Башкывыстың күзээн, бодааны бүдүңгүр болзун! Бо чылын Россияга, Тывага кээр оруу ак болзун!

Хүндүлүг чоңувус!

Ыдыктыг Шагаа байырлалының бүдүүзүңде Силер бүгүдээге аас-кежикти, кадыкшылды, чедишкннерни, бүгүдээге экини күзөвишаан, Буддаларның, Лама-Башкыларның авыралының, айызының ачызында сагыш човангыр, эңерел кээргээчел сеткилдиг, мерген угаанныг болуруңарны йөрээдивис!

ТР-ниң Дээди Хуралының ээлчег чок сессиязы

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЙЫТКАЛЫН ДЫҢНААШ...

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ээлчег чок 48-ки сессиязы ТР-ниң Чазак бажыңының хуралдаар улуг залында дүүн, февраль 11-де, болуп эрткен.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В. Кара-оол Тыва Республиканың Дээди Хуралының ээлчег чок 48-ки сессиязын ажиткан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне гимнерин күүсеткен.

Тыва Республиканың Президентизиниң республикада байдал болгаш 2002 чылда күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралына

(парламентизинге) Айыткалын сессияга дыңнаары-биле хүн чурумунга кирип, депутаттар бадылаан.

Тыва Республиканың Конституциязында айытканын езугаар ТР-ниң Президентизи ТР-ниң Дээди Хуралына (парламентизинге) Айыткалды чыл бүрүде кириери, орта республикада байдалды айтыры, моон соңгааргы сорулгаларны тодарадыры көрдүнгенин Ш.В. Кара-оол депутаттарга дыңнаткан.

Тыва Республиканың Президентизиниң республикада байдал болгаш 2002 чылда күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) Айыткалының сөзүгеллин номчууру-биле ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакка сөс берген.

Чугула документини номчууру доостурга, Ш.В. Кара-оол Айыткалды дыңнаанын демдеглээш, ында айыткан сорулгаларны амыдыралга боттандыраар дээш Дээди Хурал боттут ажылдарны чорударын чугаалаан. Сессия ооң-биле ажылын доосканын ол чарлаан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Күрүне гимнерин күүсеткен.

ТР-ниң Чазак кежигүннери, тус черин Төлээлекчилериниң кожууннар,

хоорайлар хуралдарының, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, ТР-ниң Президентизиниң кожууннарда, хоорайларда төлээлекчилери, ТР-ниң Президент Администрациязының, ТР-ниң Дээди Хуралының болгаш ТР-ниң Чазактың аппараттарының харысалгалыг ажылдакчылары, республиканың бүдүрүл-

гелериниң, организацияларының удуртукчулары, политиктиг партияларның, шимчээшкinnerниң, хей-ниити организацияларының төлээлери, журналистер болгаш өскелер-даа сессияның ажылынга киришкен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: сессия үезинде.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛ БОЛГАШ 2002 ЧЫЛДА КҮРҮНЕ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНГА (ПАРЛАМЕНТИЗИНГЕ)

АЙЫТКАЛЫ

XXI чүс чылдың баштайгы чылы эрткен.

Ол Тывага кайгамчык чугула болушкуннар-биле онзагай. Чүнүң-даа мурнунда ол дээрге, май 6-да республика референдумунга чаа Конституцияны хүлээп алганы болур.

Эрткен чылын тыва улус республиканың болгаш тыва күрүненең тургустунганының 80 чылын демдеглээн. «Тываның XX чүс чылда алдарлыг кижилери» деп Күрүне номун тургускан болгаш республиканың шылгараңгай кижилериниң дугайын мөңгөжиткен. Ук номда ам безин 250 ажыг кижиниң аттарын кириген. Республикага хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга адырларының төлээлерин Россияның Федерация Чөвүлелинге сонгаан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Президентилериниң Айыткалдарын, Тыва Республиканың Президентизинге сонгукчуларның чагыгларын күүседир талазы-биле хемчеглерни боттандыраарын уламчылаан.

1. Тыва Республиканың Президентизиниң “Чедип алган чүүлдерни быжыглаар болгаш экономиктиг өзүлдени хандыраар” деп 2001 чылда Айыткалын

күүсеткениниң кол-кол түңнелдери

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Айыткалын күүседир талазы-биле хемчеглерни күүсеткениниң анализинден ап көөрге, 91 пунктунан 74-тү күүсеткен, артканнарын үр хуусаалыг перспективада күүседирин көргөн болгаш контрольда турар; Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалының талазы-биле 270 хемчеглерден 264-тү күүсеткен, алды хемчег күүседириниң кырында.

Эрткен чылгы Айыткалдың кол сорулгазы болза экономикада чедип алган боттут бурунгаарлаашкыннарын быжыглаары болгаш экономиктиг улам ыңайгы өзүлдени хандыраарына үндөзүлээш, республика чонунуң амыдырал деңгелин бедидери турган.

Чазактың төлээлелге эрге-чагырганың органы-биле болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады хөдөлип, федералдыг төптүн деткимчези-биле боттандырган ажыл-чорудулгазының түңнелинде, республика салган сорулгаларны ниитизи-биле күүсеткен.

2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң дугайында Чазактың Отчедун Дээди Хуралга кириген болгаш республика солуннарына парлаан. Ооң-биле таныжып турар үеде үнген санал-оналдарны боттандыраар талазы-биле хемчеглерни бадылаан. Ында күүседир ужурлуг 334, ооң иштинде Кызыл хоорай талазы-биле 122 хемчеглерни

кириген.

Эрткен чылдагы ажылдарның кол түңнелдеринге доктаарын чөпшээрер көрүңер.

2001 чылда девискээрниң ниити продукт өзүлдөзи 3,1 хуу, үлетпүр бүдүрүлгезиниң боттут хемчээлиниң өзүлдөзи 104,6 хуу өскөн. Кол хөрөңгиге акшаландырышкыннар хемчээли ийи катап улгаткан.

Электри энергиязын, одаар чүүлду, арга-арыг, ыяш болбаазыградыр, чиик, аш-чем болгаш полиграфия үлетпүрүнге продукция бүдүрери, тудуг материалдары, алдын тывыжы өскөн. Ооң мурнундагы чылдаазындан дыка хөй социал болгаш бүдүрүлгө объектилерин ажылгалга кириген. Чүк саарылгазы болгаш пассажирлер сөөртүлгези, чонга төлөвирлиг ачы-дуза чедирилгези өскөн. Продукциялар болгаш ажылдар хемчээли база биче бүдүрүлгелериниң ачы-дуза чедирилгези ийи катап улгаткан.

Республика бюджетин орулгалар талазы-биле 2000 чылда 1,69 млрд. рубль күүсеткен, а эрткен чылын 3,24 млрд. рубль хемчээлге күүседирин чедип алган. Хууда орулгалар 1,8 катап өскөн. Ол чорук экономиканың боттут секторун күрүненең деткир хемчээлди ийи катап өстүрер, социал адырның албан черлериниң материал-техниктиг баазанын боттуу-биле быжыглаар, социал чарыгдалдарның чүүлдерин (статьяларын) долу хемчээлге акшаландыраар, эрткен чылдарның өрелерин элээн төлээр органы берген.

Чоннуң акша орулгалары 45,9 хуу өскөн. Чоннуң божуп төрүүрү болгаш чайгаар өзүлдөзи дес-дараалаштыр 2, 6 болгаш 13,6 хуу өскөн.

Социал адырны деткириниң күрүне политиказы болгаш экономика хөгжүлдээзинде боттут бурунгаарлаашкыннар кадык камгалал, өөредилге, эртем болгаш дээди школа, культура болгаш спорт системаларына реформа талазы-биле чамдык хемчеглерни боттандыраар органы берген.

Республиканың Чазак, Дээди Хурал, чаа конституцияны ажылдап кылырынга идепкейлиг киришкен депутаттар турум ажылдаан. Ында айтып кириген нормачижектерни боттандырып эгелээн. Республиканың күрүне эрге-чагырганының болгаш тус чер бот-башкарылгаларының органнарын тургузар чурумну айыткан 5 хоойлуну хүлээп алган, 14 кожуунуң уставтары күрүне бүрүткелин эрткен.

Социал-экономиктиг реформаларның эрге-хоойлу баазаларын тургузары уламчылап турар.

Дээди болгаш Арбитраж судтарының, чаргы чарар судьяларның ажылының шынары экижип турар.

Прокуратураның материал-техниктиг баазаны болгаш кадрлар-биле хандырылганы быжыглаттырган.

Юстиция талазы-биле хөй чүүлдерни кылган. Суд приставтар албанының ажылын эжиктен.

Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаны, Иштики херектер яамызы,

Каайлы комитети болгаш кызыгаар албаны россия-моол кызыгаарның тыва участогунга байдалды чогултудары-бай эвээш эвес ажылдарны боттандырган.

Тыва демократтыг күрүнени болгаш хамааты ниитилелди тургузарының оруу-биле чоруп орат. Массалыг информация чепсектериниң, политиктиг партияларның болгаш шимчээшкин-нерниң, массалыг хөй-ниити организацияларының болгаш эрге-хоойлу камгалаар черлериниң ажылы идепкейжээн. Республикада политиктиг турум байдалды болгаш националдар аразының чөпшээрелгезиниң, чоннуң ыңай-бээр көжүп аргыжарының таарымчалыг байдалын хандырган, улустуң сагыш-сеткил байлаан катап тургузары уламчылаан.

Оон-биле кады чамдык чугула айтырыглар шийтпирлеттинмейн арткан, орулгалары эвээш кижилерниң саны хөй. **Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чогултудары чедип алдырмаан.** Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде болгаш чоннуң хууда ажыл-агыйларында ниити малдың баш саны кызырылган. **Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң хөй нуруузу карылгалыг ажылдап турар,** ол чорук бюджеттинг орулга баазаны өстүреринге шаптыктап турар. **Уругларга пособие төлээр талазы-биле өрени** долзу-биле дуглап шыдаваан. Чоннуң ижин-баар, вирустуг гепатит, бруцеллез аарыгларындан аарыры чавызаваан. Өлүрүүшкүннер, үптээшкиннер өскөн, назы четпээннерниң кем-херек үүлгедии кызырылбаан. **Күш структуралары корум-чурумну камгалаар болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандыгар херекке боттот өскерилгени чедип ал шыдаваан.**

Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн «д» пунктузунга, 143 чүүлүнүн 3 пунктузунга үндезилээш, бо Айыткалды республика Парламентизиниң депутаттарына киридим.

II. Күрүне эрге-чагырганың быжыглаар болгаш демократияны хөгжүдөр политикаың кол угланышкыны

Чуртка чангыс аай экономика, эрге-хоойлу болгаш информация угланышкыны, күүсекчи эрге-чагырганың үстүнден чагырткан турарын тургузар талазы-биле Россияның Президентизи В.В. Путинниң салган сорулгалары чугула күштүг бооп артыпшаан.

Бирги үе-чаданы эрткен бис: колдуунда-ла чурттун конституциязының болгаш хоойлуларының база республика конституциязының болгаш хоойлужудулгалар актыларының аразында **чөрүлдээлери ажып эрткен.** Бо угланышкына ажылдарны уламчылаары-биле республикада Прокуратура-биле, Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели-биле кады хөделишкыннерни хандыгар сорулгалыг юстиция талазы-биле комитетти тургускан.

Юстиция органнының мурнунда салдырган сорулга болза республиканың эрге-хоойлу актыларының чаартынып турар федералдыг хоойлужудулгага дүүшкен турарына доктаамал анализти кылыры болур.

Ийги үе-чаданың – Россия Федерациязының болгаш федерация субъектилериниң аразында **чорудар ажылдарны болгаш бүрүн** эргелерни аңгылаар сорулгаларны шийтпирлээри-биле бис Күрүне Чөвүлелиниң болгаш федералдыг эрге-чагырганың өске-даа структураларының ажылына киржир апаар бис. Бистиң бодальыс-биле алырга, федералдыг төптүн болгаш субъектилерниң аразына моон мурнунда практикалап турган харылзааларныкы керээ системазы Россияның чангыс эвин кошкадырынга чедирип болуру илден. Эрге-чагырганың денел бүрүзүнүн эргезин болгаш бүрүн эргелерин тодаргай аңгылап турар федералдыг, девискээр болгаш тус чер бот-башкарылга талазы-биле хоойлулар херек.

Бис республиканың бодунуң чорудар

ажылдарының талазы-биле эрге-хоойлу баазаны тургузарын эгелеп турар бис. Оларны чаа Конституцияда тодаргай айткан. Ынчанмыже чугаалаары эрге-жок чугула чамдык айтырыглар база бар.

Төптүн болгаш федерация субъектилериниң аразында кылыр ажылдарны болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының ниити принциптериниң дугайында федералдыг хоойлу кылдыр кириген Россияның хоойлужудулга баазаны ам дээрзинде болур-чогууру-биле боттандырылган турар.

Бир талазында чүл дизе, кады чорудар элээн каш ажылдарны федералдыг хоойлуда тодаргайлаваан, девискээрлерниң кылыр ажылын үүрмек кезектеринге чедир айткаш, оларның эргелерин харын-даа кызгадап турар. Өске талазында чүл дизе, федералдыг-даа, девискээр-даа хоойлужудулгазында айтпаан айтырыглар бар болгай.

Бо талазы-биле хоойлу чогаадыр ажылы дараазында чүүлдерни барымдаалап чорудар херек.

Бирээде, өскерилгелер болгаш немелделер кириери эргежок чугула, бистиң эрге-ажыктарывысты камгалап турар федералдыг хоойлуларныкы даңзын тодардыр. Чогуур хоойлу төлөлелдерин ажылдап кылгаш, хоойлужудулга инициативазы үндүрүп, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазына кириер.

Ийде, Республиканың шуут чорудар ажылдарының айтырыгларының талазы-биле эрге-хоойлуда четпестерни чайлады-биле дүрген хүлээп алыры эргежок чугула республиканың хоойлу төлөлелдерин ажылдап кылыр, Сибириниң федералдыг округунуң аппараты-биле сүмележи, таарыштырган республика Чазаның болгаш Парламентизиниң кады хоойлу чогаадыр ажылының планын тургузар. Ындыг хоойлулар федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөө эвес болур.

Республиканың эрге-чагырга структураларының ажыл-чорудулгазын айткан эрге-хоойлу үндезининерин тодардыр дугайында айтырыг тургустунуп турар. Чурттун Конституциязына болгаш Тываның чаа конституциязына үндезилээш, **республика Чазаның дугайында хоойлу**га экспертиза кылгаш, оң структуразын, хүлээлгелерин, бүрүн эргелерин тодараткаш, чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер.

Бо чылын **ийи палаталыг парламент – Улуг Хурал** ажылдап эгелээр. Оң эрге-хоойлу, саң-хөө, материал-техниктиг болгаш кадр хандырылганы баш удур көргөн турар уjurлуг.

Чуртта суд реформаы уламчылап турар. **Суд эрге-чагырга** органнының ажыл-чорудулгазын айтып турар хоойлулары хүлээп алган.

Бистер **Конституция судун** тургузар апаар бис. Оң ажыл-чорудулгазын организастаары-биле Чазак чогуур байдалдарны тургузар апаар.

Оон ыңай. Чаргы чарар судьяларның ажыл-чорудулгазының структуразын тодаратпаан бис. Бо албан чериниң ажылын хандырып турар аппаратты акшаландырыр республика хамааржыр болганда бо сорулганы чоокку үеде шийтпирлээр турар.

Дээди болгаш Арбитраж судтарының көрүп турар херектериниң шынары болгаш дүрген болуру экижип турар. Оларның ажылдаар бажыннарын тударына Чазак дузалаар. Оларны тудар акша-хөреңгини федералдыг албан черлери үзүп берген.

Прокурор хайгааралын боттандыраарында эки чүүлдер бар. Ол ажыл улам системниг апар чыдар. Күш структураларының звеноларын таарыштыгар **Прокуратураның** ролу бедип турар. Оң-биле кады өлүрүүшкүн, кадыкка кара өжөгээр хора чедирер, наркотиктер садар болгаш нептередир, хээли алыр, коррупция болгаш албан-дужаалы соора ажылгаар чижектиг аар херектер үүлгедиишкыннерин истеп илерединге хайгааралды күштелдирери эргежок чугула.

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибириниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Тыва Республикада федералдыг Кол инспектор-биле Чазак бир демниг ажылдап

турар. Бистиң мурнувуста тургустунган ниити сорулгаларны билчип турар бис. Республиканың девискээринде федералдыг чагыргага хамааржыр 60 ажыг яамалар болгаш ведомстволар чангыс аай экономиктиг социал, эрге-хоойлу болгаш информация байдалына туруп, Россияның болгаш Тываның конституцияларына база хоойлуларына чагыртып турар. Эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында россия хоойлуларны хүлээп алганы-биле база федералдыг округтарның эрге-хүлээлгелерин тодаратканы-биле бо органның республика эрге-чагыргалары-биле кады ажылдажылгазы улам тодаргай апаар.

Тус чер бот-башкарылганы хөгжүдөр талазы-биле улуг ажылдар бар. Кожууннарның болгаш хоорайларның хөй нуруузу уставтарны хүлээп алган болгаш бүрүткеткен. Бис бодап көөрүвүске, бюджеттер аразының харылзааларының дугайында, республика болгаш муниципалитет өчүлерин ылгаштырырының дугайында, чер харылзааларын Россия Федерациязының чаа чер Кодекизи-биле дүүштүрер дугайында айтырыглар эң чугула бооп арткан.

Эрге-хоойлу баазаны кошкак бооп турарындан тус чер бот-башкарылгалары бөгүн боттарының орулгалары азарганчыг бооп, муниципалитет бүдүрүлгелери карылгалыг ажылдап турда-ла, күрүнөдөн саң-хөө дузаламчызы дилээр, улуг эргелер болгаш бот-тускайлап болурун негээр чүүлдер барын база катап демдеглесеп тур мен. Ынчангаш муниципалитет тургузугларның социал-экономиктиг турум хөгжүлдезин хандыраары-биле база күрүне эрге-чагырганың оларга дамчыдып бергени күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнының күүседиринге контролду боттандыраары-биле Тыва Республиканың Конституциязының 144 чүүлүндө чер-черге **күүсекчи эрге-чагырганың девискээр органнын** тургузарын көргөн. Конституцияның бо нормазын күүседири-биле кыска хуусаада хоойлу ажылдап кылыры чугула.

Демократияны хөгжүдериңиң чугула механизми — **хамааты ниитилел институттарын** тургузарының болгаш ажылдадырының хоойлужудулга баазаны сайзыраңгайжыдары уламчылап турар.

Республиканың юстиция органнында 180 хөй-ниити организацияларын бүрүткээн, оларның 25-и — политиктиг, 45-и — шажын, 111-и политикага, қоммерцияга хамаарышпас организациялар болур. Олардан эң хөй төлээлелгелери профэвилел, херээженнер, хоочуннар, спорт-туризм болгаш эрге камгалаар организациялар бооп турар.

Хөй-ниити организациялары чоннуң социал, профессионал, национал бөлүктөрүнүн эрге-ажыктарын илеретпишаан, күрүне политиказын ажылдап кылыр болгаш чорудар, хөй-ниитиниң үзел-бодалын илередир учетка дузалап турар.

2001 чылдың июнь айда «Политиктиг партиялар дугайында» федералдыг Хоойлу күштүг бооп эгелээн. Ол Хоойлу партияларны бүрүткээринге, эргежок чугула кежигүн санынагы шыңгы негелдени тургускан. Маңаа холбаштыр бистиң республиканың политиктиг амыдыралына янзы-бүрү партиялар каттыжып, улуг каттыжышкыннар бичилерин каттыштырып алыр ажылдарның чалгыын манап болур.

Сөөлгү үеде кижилерниң, ылаңгыя аныктарның, психиказына салдар чедирер янзы-бүрү шажын чертериниң ажыл-чорудулгазының дугайында дүвүренчиг медээлер дыңналып турар. Хамаатыларның хосталгага, арын-нүүрге болгаш шажын чүдүлгеге конститушчу эргелерин хүндүлөвишаан, ыңдыг организацияларның ажыл-чорудулгазына прокуратура, юстиция база тус черниң бот-башкарылга органнының талазындан контролду күштелдирер херек.

Эрге-чагырга органнының хөй-ниити организациялары-биле кады хөделишкыннерин калбартыр, хөй-ниити каттыжышкыннарының ниитилелге ажыктыг программаларын деткиир херек.

Күрүне эрге-чагыргаларына дузалаары-биле хөй-ниити болгаш шажын

организациялары ниитилелге сагыш-сеткил болгаш езулуг шажын идеалдарын тургузарына идепкейлиг киржир, политиктиг турум чорукче чүткүлдүг, националдар аразының болгаш конфессиялар аразының чөпшээрелгезинче чүткүлдүг болур сорулгалыг.

III. Корум-чурумну быжыглаарының болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандыраарының кол сорулгалары

Күрүне эрге-чагырганың ажылын үнелеп көөрдө, бистиң чоңувус чүглө экономикада байдалды, боттарының орулгаларын барымдаалаар эвес, харын хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырып турарында байдалды барымдаалаар. Эрткен чылдың түннелдеринден ап көөрге, республика амыдыралының экономикада социал болгаш политиктиг амыдыралда чедип алган чүгээр түннелдерден аңгыда, **эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулга талазы-биле** салган сорулгалар шийтпирлеттинмейн барган.

Херек үүлгедиишкыннерин учеттан чажыгар, кеземче херектерин үндезин чокка соксадыр болгаш кеземче херээ оттурарындан ойталаар, херек үүлгедиишкыннерин илередип база истеп турар үеде өске-даа хоойлу хажыдышкыннарын кылыр багай практика уламчылап турар. Кем-херек үүлгедикчилериниң холундан качыгдан хамаатылар тоомча чок чорукка, а чамдык таварылгада кара-туразында аажылап болгаш тоомча чок байдалга таваржып турар.

Маңаа холбаштыр, бирги ээлчегде, корум-чурум хажыдышкыннарының долу учудун болгаш бүрүткелдин хандыгар херек. Эрткен чылын республика прокуратуразы чүс ажыг бүрүткөвээн херек үүлгедиишкыннерин илереткен. Россияның ИХЯ-ның талазындан кылган инспектор хыналдазы херек үүлгедиишкыннерин учеттан чажыгар, янзы-бүрү чылдагааннар-биле кеземче херектерин истээрин саададыр чоруктарны база илереткен.

Мал оорлаашкыны, наркобизнес, араганы болгаш капиталды чажырып саарар чоруктар-биле демиселди күштелдирери чугула бооп артыпшаан. Бо чылын чамдык организастыг хемчеглерни алыры эргежок чугула. Милиция кадрлары-биле ажылды үндезини-биле өскерткеш, аныяк ажылдакчылар-биле бедик мергежилдик, дуржулгалыг специалистер кады ажылдаарын хандыгар.

Маңаа кол негелде профессионализм, албан-хүлээлгезинге шыңгы болгаш мораль талазы-биле ак сеткилдиг болуру болур. Боттарын бужартаткан ажылдакчылар-биле шийтпирлиг чарлыр херек. Оон башка иштики херектер органны чоннуң бүзүрелин чедип ал шыдава.

Участоктар төлээлериниң ажыл-чорудулгазын саң-хөө-биле хандырып, материал-техниктиг баазаны экижидип тургаш, оларның штат езугаар санын көвүдери эргежок чугула.

Криминалдыг милицияның истелге аппаратының болгаш ИХЯ-ның хөй-ниитиниң айыыл чок чорук албанының ажылының шынарын комплекстиг экижидери негеттинип турар.

Милицияга дузалаары-биле **улусчу дружиналарны, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар пунктуларны** катап тургузар. Чазак хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң республика системаның хөгжүдериңиң тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыр.

Эрге-хоойлу камгалаар органнының ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннарының бирээзи — **кезедиишкынниң чайлаш чок боорун хандыраары.**

Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкыннерин үзе шавар талазы-биле хөй ажылдарны чорудар. 1992 чылдан 2001 чылга чедир үеде бүдүрүлгелерин болгаш организацияларның саң-хөө ажыл-чорудулгазына хыналда-ревизиялар кылырга, 440 ажыг хажыдышкын илерээн, оларның чедирген каражанының ниити түңү 257 млн. рубль, 397 херекти истелге органнынче дамчыткан. Судче 32

херекти киригеш, 33 кижини шийткен. Бюджет хөреңгилерин муниципалитеттер болгаш Кызыл хоорай денелинге оорлап самчыгданынын хөй санныг барымдаалары кезедишкн чокка арткан.

Мал оорлаашкыны-биле демиселге кезедишкн хемчеглериниң дээштиг болуру бедээн. 2001 чылда мал оорлаашкынын 69,8 хуузун илереткеш, оорларга кеземчени онааган. Ооң-биле кады эт рыногунда садыглаашкына корум-чурумну тургузар талазы-биле хамаатылардан хөй санныг хомудалдар кээп турар.

Күрүне кызыгаарының ажылы быжыглаары чугула айтырыг бооп артыпшаан. Эрткен чылдың сентябрьда В.В. Путин-биле ужуражып турар үемде, күрүне кызыгаарының тыва участогунга чурумну быжыглаарының айтырыгларын көдүргөн мен. Чурттуң Президентиниң айтышыкынын федералдыг кызыгаар албаны күүседип эгелээн. Тываның кызыгаар отрядының материал-техниктиг баазанын быжыглап, саң-хөө болгаш техника-биле хандырылганын экижидип турар.

Моол-биле бистиң кады ажылдажылгавысты калбартыры-биле кызыгаар чоогунуң кады ажылдажылганын болгаш садыглаашкынын организастаар принциптерниң дугайында федералдыг чугула хоойлуну хүлээп алырын манап турар бис.

Бо чылын Шара-Сүүр, Цаган-Тологой дамчыштыр автомашиналар эртер каайлы пункттарын ажылдап кириген. «Хандагайты» дээр автомобильдер эрттирер пунктта делегей чергелиг эрге-байдал тыпсыр айтырыгны чугаалажып турар. Чазак Самагалдай Шара-Сүүрге, Эрзинден Цаган-Тологойга чедир оруктар тударын акшаландырар айтырыгны шийттирлеп турар.

Арага продукцияларын садып-саарар талазы-биле байдал сагыш чо-ваашкыны болдуруп турар. Арага-дары кылыгларын маркалар дугайында федералдыг Чазактың доктаалы республика Чазаның алган хемчеглериниң шын болганын бадыткаан, чүге дизе моон мурнунда оппозиция хөй маргылдааларны болгаш шүгүмчүлелдерни үндүрүп турган. Арага аймаанга делегейниң, Россияның болгаш тус черниң маркаларын тургускаш, бистиң хамаатыларыбыстың арагадан хораннаныр чоруун болдурбас бис. Бо айтырыгны шийттирлээр төлээде, милицияны, арага продукцияларынга күрүне монополиязын хандырап талазы-биле күрүне комитетиниң, эрге-чагырганың тус чер органдарының кады хөделишкннери негеттинер.

Кем-херек үүлгедиишкннериниң талазы-биле демиселдиң комплекстиг программанын ажылдап кылырын, кемниг херектер эгелдеп доктааш үзе шавар, республикага корум-чурумну болгаш турум чорукту хандырап-биле суд, эрге-хоойлу камгалаар органдарының, күрүне эрге-чагырганының бүгү адырларының күженишкннерин таарыштырап тургустунган байдал негеп келген.

Бойдус халаптарын болгаш техногенниг айыыл-халаптарын баш удур сагындырар, ооң уруктарын чайладыр сорулга-биле Тыва Республикада **Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле яамыны** тургускан. Ооң эргезинче ИХЯ-ның күрүнениң өртке удур албанын дамчыткан. Яамының материал-техниктиг баазанын быжыглаарына, ооң кадрларын белеткээринге дуза кадары эргежок чугула. Сейсмология станцияларын катап тургузар херек.

IV. Экономиктиг хөгжүлдениң кол угланышкыны

Республика Парламентиниңче 2002 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш удур көрүшкүнүн, республика бюджетиниң дугайында хоойлу төлөвилелин болгаш бюджеттен дашкаар тускай сорулгалыг фонддары тургузарының база ажыглаарының чурумун кириген. Депутаттар болгаш тус чер бот-башкарылгаларының

удуртукчулары бүгү-ле черлерге, оон иштинде федералдыг төпке дугурушкан 2002 чылдың экономиктиг болгаш саң-хөө угланышкынынын билишкн-биле деткээни демдеглээр апаар.

Бо чылын ажыл-агыйны чорударының кол угланышкыны эрги хевээр арткан. Ынчалза-даа чурттуң иштинде доктаамал өскерлип турар боттуг чүүлдерни, Россияны кыдыглап, электри энергиязынга делегей өрткөктөрү өзүп турарын барымдаалавайн барып болбас бис. Маңаа холбаштыр бис бо чылын **бүдүрүлгени хөгжүдериңиң күсели-биле хууда орулгаларыны үлгаттыра-рынче, үндүрүг оонар баазаны калбар-тырыңче кичээңгейни үлгаттырап** апаар бис.

Экономиканың ажылдаарының негелделери болгаш экономиктиг өзүлдени хандырап

Экономика өзүлдениң перспективалары ону канчаар эгелээрден, республиканың онзагай байдалдарындан, аңгы бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агый комплекзиниң бүдүн адырларындан улуг хамаарылыгы бооп артыпшаан. Мурнундагы хевээр кол фондулар элп-эргижирээн, саарылга фондулары чок азы эвээш, бүдүрүлгө технологиязының курлавырлары карылгалыг бооп турар.

Транспорт чарыгдалдары улуг бооп турарындан бүдүрүп турар продукцияларның бот-үнези бедик, чурттакчылыг черлерниң аразы ырак бооп турарындан бюджет чарыгалы база улгадып турар.

Ооң-биле кады минералдыг чиг эт курлавырлары хөй, геополитиктиг байдалывыс эки болганындан эптиг экономиктиг өзүлдени баш удур көөр аргалыг бис. Ону хандырап-биле **2010 чылга чедир үеде Тыва Республиканың хөгжүлдениң күрүне Концессиондык болгаш 2010 чылга чедир үеде Россия Федерациязының болгаш Сибириниң хөгжүлдө программаларында** тодараткан, мурнады чорудар ажылдарга даяныр апаар. Чогуур норма-эрге-хоойлу баазанын ажылдап кылырын дүргедери эргежок чугула. Ол дээрже продукция хуваажырының дугайында, чурттуң болгаш даштыкы акшаландырышкындар дугайында болгаш өске-даа хоойлулардыр.

Экономикага структура реформаларын уламчылаар, чайгаар тургустунган монополияларга эде тургустунушкуну чаартыр, адааннажыр арганы тургузар херек. Бо сорулганы боттандырап-биле бүдүрүлгени хөгжүдериңге акшаландырышкыны хаара тудар, аңаа чарыгдалдарны кызырар, өре төлөвөс чоруктарны болдурбас херек. Республиканың Чазак өрткөктөр политиканын идепкейлиг болгаш чайгылыш чок чорудар, монополистерниң ажыл-чорудулгазынга контролду боттандырап ужурулуг. Хөмүр-даш, чылыг болгаш электри энергиязы берикчилеринге дорт төлөвир кылып бюджет алыкчыларының саң-хөө ажылынга контролду оон-даа күштелдирер.

Күрүне өңчүзүн эргелеп-башкаары. Эрткен чылдарда юриктиг албан черлериниң болгаш хууда кижилерниң — сайгарлыкчыларның учедун тургускан бис. Өңчүнү эргелеп-башкарып турарының байдалын анализтээн. Ам бо талазы-биле күрүне политиказын боттандырап херек. **Күрүне капиталының киржилгези чокка,** бүдүрүлгелерниң ажыл-агый чорудулгазынга дорт холгаарлавайн, экономиктиг быраларның дузазы-биле күрүнөден таарыштырылганы чорудар.

Күрүне өңчүзүнүң үлүү бар черлерге оларның бүдүрүлгени эргелеп-башкаарына болгаш бюджет алыкчыларыны сайгарына дорт салдарны чедирер бис.

Күүсекчи эрге-чагырга органдары **күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелериниң** ажыл-агый, саң-хөө ажыл-чорудулгазының дээштиң бедидеринге эң-не идепкейлиг салдар чедирер ужурулуг. Оларны акционер ниитилелдер кылдыр чоорту эде тургузарын боттандырап, оларның иштинде 100 хуу күрүне капиталды база турар. Онза кичээңгейни бедик мергежилдиг удуртукчу-менед-

жерлер шийлип алырынче, олар-биле күш-ажылчы керээлерниң негелделериниң канчаар күүсеттиниң турарын хынаарынче, оларны аттестастарының шынарың база ролон бедидеринче углаар апаар.

Шимчевес хөреңгени ажыглап турарын, дооспаан тудугларны үргүлчү хынаарының графиктерин ажылдап кылып. Аренда төлөвириниң талазы-биле өрелерни дуглаан турарын хандырап, оларның бюджетче өй-шаанда кирип турарын контролдаар.

Карылгалыг чорук-биле шийттирлиг демиселди чорудар. Республиканың Күркомстады улуг болгаш ортумак 352 бүдүрүлгелерниң саң-хөө ажылының учедун чорудуп турар, ол дээрже коммерция организацияларының чүглө 9,3 хуузу-дур. 2001 чылда олар ниитизи-биле карылгалыг ажылдааннар. Ынчаарга оларның 61,3 хуузу чуртталга-коммунал ажыл-агыйының черлери-дир.

Ооң-биле кады 2000 чылдынга деңизерге, учетта алдынган бүдүрүлгелерниң иштинден 2001 чылда **арыг орулгалыг бүдүрүлгелерниң үлүү 1,3 катап, а оларның арыг орулгалының хемчээли 3,3 катап өскөн.** Карылгалыг чорук ниитизи-биле 15 хуу кызырлыган, а 2000 чылда ол 1,5 катап өскөн турган. Мындыг чүүлү база барымдаалаар апаар: өске юриктиг эргелиглер — хуу болгаш холушкак өңчүлүг бүдүрүлгелер, ол ышкаш сайгарлыкчы тус кижилер (12 муң ажыг) рынок байдалдарында карылгалыг ажылдаар ужур чок. Оларда кол нуруунда барааннар болгаш ачы-дуза өрткөктөрү хостуг, ол байдал баш удур көргөн орулгага чаңгыс аай үндүрүг-биле капсырлаштыр алырга, делегейниң хостуг экономиктиг зоналарында ышкаш таарымчалыг байдал тургустунуп келген. Федералдыг төп чүглө харылаа, чылыг болгаш электри энергиязының, демир-орук сөөртүлгелериниң тарифтерин таарыштыр көрүп турар, а республиканың Чазак сут транспорту-биле бараан сөөртүрүнүң, ырак чурттакчылыг черлерге пассажирлер аргыштырап, чонга хөмүр-даш болгаш газ садарының тарифтерин база эм-таң аймаанга садыг негелделерин таарыштырып турар.

2002 чылда чүглө юриктиг эргелиглерниң ажыл-чорудулгазындан үндүрүг оонааттынар арыг орулга 600 млн. рубльден хөй болуп, ол чорук ниитизи-биле экономиканың боттуг секторунга саң-хөө талазы-биле эки түңнелди алыр арганы бээр.

Бүдүрүлгелерниң ажылының дээштиң бедидериниң программаның Чазак ажылдап кылып турар. Бүдүрүлгелерни чаартыр, ажыктыг бүдүрүлгелерни тургузар, амгы үениң технологияларын негеттерди, эргелеп-башкарылганы сайзыраңгайжыдар ажылдарны уламчылаар. Чамдык бүдүрүлгелерге хамаарыштыр оларның өрелерин төлээр хуусааларын узадырының аргазы-биле ажылды экижидерин чедип алыр. Бүгү деңнелдерниң бюджеттеринче кирер үндүрүлгелер талазы-биле ыңдыг эргени 2002 чылда 177 бүдүрүлгө алган, оларның өрөзи 137,5 млн. рубль болуп турар, а бюджеттен дашкаар фондуларга өрелерге хамаарыштыр документтерни долдурарын бо чылдың апрель 1-ге чедир уламчылаар.

Көрдүнгөн хемчеглер күүсеттигерге, орулгалыг бүдүрүлгелерниң санын эрткен чылдагы деңнелден 30 хуу үлгаттырап арганы бээр.

Сайгарлыкчы ажыл чорударының байдалын экижидери. 2001 чылда биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериңде чогумчалыг шимчээшкн бар болган: биче бүдүрүлгелерниң база оларда ажылдап турар кижилерниң саны өскөн, продукцияның, ажылдарның болгаш ачы-дузаның хемчээли көвүдээн, бизнес тургузуу бараан бүдүреринче угланып эгелээн. Биче сайгарлыкчы чорукка Чазак саң-хөө дузаламчызын берип, күрүне деткимчезин көргүзүп турар. 2002 чылда ол оон-даа күштелер.

Ындыг болзажок экономиканың бо секторун сайзырадырында шийттирлетимейн турар айтырыглар хөй. **Оларны Россия Федерациязының Президентиниң чанында тургустунган Күрчө-вүлөгө чугаалажып көргөн** болгаш ооң

дайлымы-биле профэвилелдер, ажыл берикчилери болгаш Чазактың аразында кол дугуржулга кылдырган. Федералдыг Чазак 2002-2004 чылдарда сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериңиң талазы-биле бөлүк хемчеглерни ажылдап кылып турар.

2002-2004 чылдарда биче сайгарлыкчы чорукту күрүнениң талазындан деткириниң база ону хөгжүдериңиң тускай сорулгалыг республика программасы 2002 чылда ажылдап эгелээр. Чогуур хоойлуну хүлээп алыр апаар. Биче бизнести хөгжүдериңиң оруунда моондак болуп турар чагырга докторларын чайладыр талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязын тургузар. Сайгарлыкчы чорукту деткириниң муниципалитет төптерин (фондуларын) тургузар дээн кожуун чагыргаларына дузаны чедирер.

Инфраструктураны сайзырадыр талазы-биле ажылды уламчылаар херек, бизнес-төптү тударын дүргедер, аңаа харылааның амгы үедеги дериглери, делгелге залы болгаш аалчылар чурттаар өрээлдер турар. Лизинг үнденинге технологтуг дериг-хөреселдер-биле хандырттынарына биче бүдүрүлгелерге деткимче бээр, ажыглаттымайн турар черлерни оларга арендага берген турар. Биче бизнес талазы-биле Россия болгаш регионнар деңнелди хемчеглерге сайгарлыкчыларның киржиринге дузалаар.

Эрге-чагырганың федералдыг органдары-биле кады биче бизнести организастаарына кандыг-даа доктор чок турар кылдыр ыңдыг корум-чурумну бодууска тургузуп алыр ужурулуг бис. Бодунуң «ажыл-хөреңгэ» ажыдып алыр дээн кижидүргөн бүрүткеткеш, ажылдап кириптер ужурулуг.

Экономиказы сайзыраңгай чурттарда ажылдап турар бүгү чоннуң 70 хуузу биче сайгарлыкчы чорукта хаара туттунган болур-дур. Россияда ол көргүзүп 10 хуу безин четпес. Бистиң республикада ол 20 хуу деңнелди, чокко 3-4 чылдарда 25-30 хуу чедер арга бар.

Үндүрүг политиказы. Үндүрүг реформазының 2002 чылда кол сорулгалары мындыг болуп арттар: республиканың каттышкан бюджетиниң балансылыг болурун чедип алыр, үндүрүг системазын бөдүүнчүдери, үндүрүг чыыр ажылды болбаазыраңгайжыдары, үндүрүг үүргезин көскүзү-биле эвээжидери болгаш деңнештирилгени кылыры, сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериңге база инвестициялар хаара тударына таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Үндүрүг системазын бөдүүнчүдөр сорулга-биле федералдыг деңнелге үндүрүлгелерниң болгаш чылдаларының даңзызына кызыгаарлаашкыны доктааткан, баш удур көрдүнгөн орулгага чаңгыс аай үндүрүгнү кириген, ол чорук сайгарлыкчыларга үндүрүг үүргезин чийгедип берген.

Үндүрүг кодекзиниң ийги кезээн күштүг болдуруп кириери **үндүрүг үүргезин чийгедир.**

2002 чылда **арыг орулгага үндүрүг** талазы-биле көскү өскерилгелер болуп. Ооң хемчээлин 35-тен 24 хуу чедир эвээжеткен. Ол дээрже үндүрүг үүргезин эвээжидеринче кылдырган чугула базымдыр, ол регионнарда көскү деткимче болуп турар. Оларның эргезинге чыгдынган акшаның 70 кире хуузу арттар.

Бүгү үндүрүг төлөкчилеринге чаңгыс аай 13 хуу хемчээлдиг үндүрүгнү 2001 чылда хавырганының түңнелдерин анализтеп көөрү чугула, ыңчан үндүрүг оонар базадан өөредилгеге, эмнээшкннге, тудуг кылырына, бажың садып алырына янзы-бүрү чарыгдалдарны ажыглап болгай. Ол сорулгаларга чарыгдалдарны декларация дужааганда, үндүрүг органдары барымдаалап көөр. 2002 чылда бо үндүрүг талазы-биле кирбейн баар орулгаларның түңү 56 млн. рубль чедип болуп.

Чаңгыс аай социал үндүрүгнү, ол ышкаш баш удур көргөн орулгага үндүрүгнү киригениң түңнелдерин база анализтеп көөрү негеттинип турар.

Саң-хөө болгаш үндүрүг органдарының сорулгазы — үндүрүлгелерни чыырын көвүдедири, тода болгаш бүгүдеге билдингир кылдыр ажылдап тургаш, оларны чыырын чурумчудары, үндүрүг өрелерин кызырары болуп. Олар сөөлгү

үеде кызырлып келсе-даа, ам-даа хөй болуп турар. Бо чылын үндүрүг органнары оларны 20 хуудан эвээш эвес кылдыр кызырарын чедип алыр ужурлуг.

Бюджет политиказы. Мурнунда демдегеп турган бис, сөөлгү ийи чылда Федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызынын (трансферттерниң) кемчээли ийи удаа ийи катап өскөн. 2001 чылдың бюджетте көскүзү-биле улуг болган, а 2002 чылдың экономикактиг өздүлдүг темпи эй-тап, доктаамал болурунга, социал дең эрге чок чорукту чавырылдырарына, күрүне чарыгдалдарынын эң-не дээштиг болурун чедип алырынга деткимче, дуза болуп ужурлуг.

2002 чылда республикага кээр саң-хөө курлавырлары 8 млрд. рубль болуп, ол дээрге эрткен чылдың деңгелинден 1,5 катап хөй болуп-дур.

Республиканың каттышкан бюджетте орулгалар талазы-биле 4272,9 млн. рубль, азы 2001 чылдазындан 32 хуу хөй болуп. **Республика бодунун орулгаларын 1,4 катап өстүрерин көрүп турар,** ынчангаш ол 606,5 млн. рубль болуп. Бюджеттин чарыгдалдары 4518,8 млн. рубль болуп, азы эрткен чылдындан 1,4 катап өздүлдүг.

Ниитизи-биле мындыг өздүлде бар-даа болза, бюджетте күүседире элээн нарын. Ооң орулгалыг кезээнден күш-ажыл төлевиринге 2 млрд. рубльди үндүрүп бээр, азы 45 хуузун.

Ажыл төлевиринин фондунун улгаттырарындан аңгыда, бюджет чарыгдалдарынче ажыл төлевиринге индексация талазы-биле өрелерни дуглаары, ол ышкаш 1997-1998 чылдарда база 1999 база 2000 чылдарда кезик-чамдызы-биле урулгар пособиезин төлээри кирер.

Бюджеттин чедишпес чоруундан чайлап шыдаван бис. Ол 245 млн. рубль болуп.

Бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевирин барык 2 катап өстүргенинге 833 млн. рубльди чарыгы эргежок чугула апарганындан ындыг чедишпестээшкни тыптып келгенин чугаалаар ужурлуг мен. Ол дээрге чугула кемчег-дир, бистиң башкыларывыска болгаш эмчилеривиске көскү деткимче. Ооң-биле кады ол чорук бюджетке, Чазакка аар болган. 600 млн. рубльди алыр дөстөр бар, а 245 млн. рубльди немей тыптынар апар.

Чогум бүгү чуртта база ындыг. Регионнарын эң хөй кези ындыг байдалда кирген, харын-даа мырыңай донорлар безин бети чижек, бистиң кожавыс краснояржылар безин ол сорулгага акша тып шыдавайн турар-дыр. Бо бүгүнү бистиң депутаттарывыс билишкни-биле көрүп турар, ындыг турбуже чедишпейн турар акша каттышкан бюджеттин чарыгдалдар кезээниң 5,4 хуузу болуп турар, а саң-хөө курлавырларының ниити кемчээлинге дүүштүр 3,1 хуу (245 млн. руб.: 8000 млн. руб.).

Ниитизи-биле чугаалаарга, 2002 чылдың бюджет политиказының ындыгы болуп артып турар. Бюджеттен тускай сорулга чок, баш удур көрдүнмээн чарыгдалдар кылыры хоруглуг.

Бюджеттер аразының харылзаалары. 2002 чылдың федералдыг бюджетте белеткеп турда, «Өске деннедерге саң-хөө дузаламчызы» деп кезектин иштинге чаа фондуларны тургузарының чурумун база ону хуваарын, ол ышкаш ол талазы-биле методиктиг айтырыгларны чугаалажып көрүп турган. Ол маргышкан, санал-онал солушкан чугаалаарга бис дорт киржип, боттарывыстың эрге-ажыктарывысты камгалап алдывыс.

Ам фондулар беш апарган: регионнарын саң-хөө-биле деткирининг фондузу (РСД) – (регионнарын бюджет хандырылганын дескилээринге дотациялар), регионалдыг хөгжүлдө фондузу (РХФ) болгаш өске-даа. Ийиги фондунун угланышкынын өскөрткөн, ол федерациянын субъектилерининг аразында социал-экономиктиг хөгжүлдениң ылгалдарын кызырар улуг болган, ол дугайын чурттуң Президентининг субъектилерининг бөлүк удуртукчулары, ооң иштинде бистиң республиканың Президентиниң база чугаалап, шыныдып турган.

Социал улуг ужур-дузалыг чарыгдалдарны дуглаар фондуну база оларны акшаландырырынга дузалаар фондуну

тургускан.

Федералдыг бюджеттен республикага ниити саң-хөө дузаламчызы 3666,4 млн. рубль азы 1,4 катап өздүлдүг болган, ооң иштинде РСДД-ден – 3103,6 млн. рубль, РХФ-тен – 100 млн. рубль кирер.

Компенсация фондунунг акша-хөреңгизи субсидия болгаш субвенция янзылыг кээр, олар-биле урулгар пособиезин төлээр, Россия Федерациясында инвалидтерининг социал камгалалының дугайында хоюлуну боттандырырынга үндүрер. Республика ол фондунан 230,2 млн. рубльди алыр, эрткен чылын 203 млн. рубльди алган.

2002 чылдың федералдыг бюджетин тургузуп эгелээн соон дарыг республиканың эрге-ажыктарын федералдыг төпке камгалаар ужурлуг бис, аңаа чыгдынган дуржулганы ажыглаар «2002-2005 чылдарда Россияга бюджет федерализмин сайзырадырының Программанын» боттандыраары-биле холбашкан кемчеглерни ажылдап кылырынга киржир апар бис.

Республика деңгелинге – республика болгаш муниципалитеттер бюджеттерининг аразында – харылзааларга эргежок чугула чүүлдер мындыг:

чарыгдалдарының болгаш орулгаларының бүрүн эргелерин тода кызыгаарлап доктаадыр, республика болгаш тус чер бюджеттерин тургузар дөстөрүнчү быжыг туруштуг болурун хандыраар, ол чорук эрге-чагырганың республика болгаш тус чер органнарының саң-хөө талазы-биле бот-тускайлаң болурун болгаш харысалгазын бедидер арганы бээр;

муниципалитет тургузуларының боттарының орулгалары өзүп турда-ла, саң-хөө дузаламчызының кемчээлин кудуладыр чорукту болдурбас, бюджеттерин чарыгдалдар болгаш орулгалар кезектерин тургузарда, нормативтер ажылгаарын непередир.

Тус чер бюджеттеринге саң-хөө дузаламчызының системазы муниципалитеттерининг бюджет хандырылганын дескилештиреринче угланган болуп, ооң-биле кады хары угда олар ыкылавылаттынган болгаш харысалгалыг үндүрүг-бюджет политиказын чорудар, бюджет чарыгдалдарының дээштиин бедидер хүлээлгелигер.

Акша-чээли политиказы банкыларның акша-хөреңги талазы-биле быжыг туруштуг болурун улам ыңай быжыглаарынче, олар чурттакчы чонун, бүдүрүлгелерининг акша-хөреңгизин мөөңнеп чырыныче, ук акша чээлилер болгаш инвестициялар кылдыр шилчээн турарынче; инвесторлар болгаш акша салгычылары банк системазынга бүзүрээ турарын быжыглаарынче, оларның эрге-ажыктарын камгалаарын күштелдиреринче угланар.

Маңаа чугула чаа чүүл болза Россия Федерациязының Чазаның чээли хуузун чавызадырын хандыраар сорулга-биле чорудуп турар экономикактиг политиказының кемчеглери болуп.

2002 чылда удур-дедир чээли бээр Сибирь ниитилелиниң коммерция банкызы АН-ниң регион филиалында болгаш «Тыва Республиканың Улусчу банкызы» деп акционер банкыда 250 дөрбелчин метр кемчээлдиг операция кылып ажылдаар залдарны ажылгалга кирип турар, ол чорук чонга болгаш өске-даа клиентилерге бараан болурунун аргаларын экижидип, оларның банк ачыдузанын алырынга эптиг байдалдарны тургузар.

Улусчу акционер банк болгаш «Арат» банк боттарының болгаш устав капиталдарын көвүдөдир талазы-биле ажылын уламчылаар, чээли курлавырларын 70-ден эвээш эвес хууга көвүдөдир чугула. «Россельбанкының» филиалын ажыгаларын дүргөдөдир, амгы үениң чаа банк технологияларын шингээдип алырын уламчылаар, бүгү банк системазын делегей стандарттарынче шилчидерин боттандыраар.

Чер харылзаалары. 2001 чылда чер харылзааларына чугула болуушкун болган – Россия Федерациязының чер кодекизин хүлээп алган. Ону езугаар чурттакчылыг черлерининг (хоорайларның, суурларның болгаш өске-даа) черин рынок саарылгазынче кирип болурун көрүп турар. Ону боттандыраар сорулга-биле республиканың девискээринге 2002

чылда дараазында чүүлдерни кылыры эргежок чугула:

үндезин болуп норматив-эрге-хоюлду актыларын ажылдап кылыр;

хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиглерининг хуу өңчүзү болуп турар шимчeves хөреңги объектилерини туруп турар чер участоктарын арендага бээрининг чурумун тодарадыр;

хоорайларның болгаш өске-даа чурттакчылыг черлерининг, ол ышкаш көдээ ажыл-агый черлерининг күрүнениң кадастр үнелелин доозар;

күрүнениң чер кадастрының автоматчыткан системазын непередип эгелээр; черге күрүне өңчүзүн федералдыг база республика черлери деп аңгылаарын боттандыраар.

Бүгү-ле бар черлерни база оларны сайгарып-саарарының шыңгыы учедун тургускан турар.

Россияның Күрүне Думазында «Көдээ ажыл-агый черлерининг сайгарылга-саарылгазының дугайында» хоюлду төлевилелин чугаалажып көрүп турар. Ол үлегер-майык айыткан федералдыг хоюлду болуп. Ону хүлээп алган соонда Россия Федерациязының субъектилерин, ооң иштинде бистиң республика база чер дугайында регион хоюлдуларын ажылдап кылгаш, хүлээп алыр. Бис чон-биле сүмөлежир бис, керек апарза, референдум-даа эрттирер, республиканың онзагай байдалын, чонунуң езу-чаңчылдарын, көдээ ажыл-агыйны чорудуп келген дуржулганын өөренип, барымдаалап көөр бис.

Чурттуң кызыгаар чоогунда девискээрлеринде черлерге хамаарыштыр онзагай чурумну тургузар дээрзин демдегеп калыксаар-дыр мен, Тыва база ындыг чер болгай.

Инвестиция ажыл-чорудулгазы. 2002 чылды инвестиция политиказының кол-кол угланышкыныннын 2010 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезининг Күрүне концепциязын барымдаалап тодарааткан, ында яамыларның, ведомстволарның болгаш кожууннар чарыгаларынын саналдарын өөренип көргөн, ол ышкаш чылдан чылче шилчип турар объектилерни тударының эргежок чугулазын база айыткан.

Акшаландырышкынын бүгү-ле дөстөрининг күсели-биле инвестицияларның кемчээлин 630, 1 млн. рубль кылдыр тодарааткан. Республика бюджетининг база регионнар хөгжүлдезининг фондунун күсели-биле 406 млн. рубль, федералдыг бюджеттин күсели-биле 189,4 млн. рубль болуп.

Бүгү-ле аргаларны болгаш дөстөрни ажылдап, инвестиция ажыл-чорудулгазын сайзырадыр керек. Республиканың бюджетинде 50 млн. рубльдин дүрген эгидилгени бээр инвестиция төлевилелдерин бичежек тодарагай айыткан объектилерге чээлиге бээрин көргөн, биче сайгарлыкчы чорукка дорт деткимче кылдыр 15,7 млн. рубльди үндүрер.

Россияның банкларындан, даштыкы инвесторлардан чээли хаара тудары чугула рольдуг. Республиканың биология хөй янзы байлак чоруну туруштуг хөгжүдөрүнче база камгалаарынче угланган бөлүк төлевилелдерин болгаш программаларны эң чоокку үеде кылыры эргежок чугула, ооң ниити өртөө 100 млн. рубль болуп, ону КНО-нун чурттар аразының экологтук программасынга кирер.

Спирт заводун, алгы-көш фабриказын тударына, эт консерваларын бүдүреринге инвестицияларны болгаш чээлилерни бээр дугайында «Межпромбанк» ХАН-биле дугуржулга чедип алдынган. Ол-ла ниитилел Элегесте хөмүр-даш чыдымын, Кызыл – Саян-Шушенск ГЭС аразының суг оруун шингээдип алырының аргаларын шинчилеп көөр деп турар.

Инвестициялар кылыр талазы-биле тус чер банкларының ажылын идепкей-жидери чугула. **Бүдүрүлгелерининг 65 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгилерин** хаара тудар арга бар.

Инвестицияларга чурттакчы чонун чыгып алган акшазын кириштерери-биле идиг беришкенин ажыглаар болгаш сайзырадыр апар. Маңаа идиг бээр бир чүүл болза чуртталга бажыңнарын болгаш өске-даа шимчeves хөреңги объектилерин садып алганда азы тудуп алганда, оларның түңүн тус кижилерининг үндүрүт

төлээр баазындан казааш, оларның артык орулгазындан үндүрүгү санап турары болуп. Эт-хөреңгиге үндүрүг талазы-биле база чамдык чийгелделер бар.

Бүгү-ле алдынып болуп дөстөрдө дорт инвестицияларның болгаш банкылар чээлилерининг ниити кемчээли 1,1 млрд. хире рубль чедип болуп.

Инвестициялар хаара тударына, ылаңгыя улуг бизнестен база бизнесте хөгжүдөрүнче хамыктың мурнунда политиктиг быжыг туруштуг чорук, экономикактиг кемниг үүлгедиглерининг эвээш болуру, эрге-чагырга органнарынын бедик харысалгалыгы база эки шынарлыг эрге-хоюлду баазыны керек дээрзин сагындырайн. Президент болгаш республиканың Чазан ол талазы-биле ажылдап турар.

Эртем болгаш эртем-техниктиг депшилгеге экономиканың эң чаа чүүлдерин кириштирер, бо талазы-биле эрткен чылын тургускан көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институтунга болдунар-ла деткимче-дузаны чедирери чугула. Бойдус курлавырын комплекстиг шингээдирининг институтунче болгаш өске-даа эртем-шинчилел албан черлеринче кичээнге ийи улгаттыраар, дээди өөрөдиге черлерининг эртем ажылын деткир.

Эртем-техниктиг депшилгениң чедишкенин, ооң иштинде бистиң эртем-шинчилел черлеривистинг ажылдап кылган чүүлдерин, амдызындан дээштиг кылдыр ажыглаар сорулга-биле 2002-2010 чылдарда республикага үндезин болгаш дузалап эртем-шинчилелдерининг тускай сорулгалыг республика программанын боттандыраарынче кирер апар.

Мурнады көөр угланышкыныннын мындыг болуп: көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерининг, эчинген чедир ажылдап кылырының, даг комбинаттарының бүдүрүлгө артынчыларын ажылдап кылыры, Тывада бар чиг эттен тудуг материалдарын кылыры, энергия камналгазы, информация технологиялары, республиканың бойдус курлавырын башкараарының системазының эртем үндезинерин ажылдап кылыры, ооң кезектерин тургузуп эгелээри болуп.

Регионнар аразының болгаш даштыкы экономикактиг харылзаалар. Республиканың туруп турар эптиг байдалын долзуу-биле ажылдап, бистиң транспорт харылзааларын сайзырадыры, чурттуң регионнарын аразына, бирги ээлчегде, сибиржилер-биле харылзаштырыкчы болуру, Моол, Кыдат-биле харылзааларны хөгжүдери эргежок чугула.

Тываның Чазаның Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларын мэрриялары-биле, Сибирь регионнары-биле, ол ышкаш Моолдун Успа-Нур, Завхан, Колту аймактары-биле кады ажылдажылга дугайында кады тургускан протоколдарында айыткан төлевилелдерни боттандыраар талазы-биле кончуг улуг ажылды чорудар ужурлуг бис.

Чазак тус-тус төлевилелдерининг даңзызын немээри чугула, оларны инвестициялар хаара тударда барымдаалаар, делегейинг ол-бо черлеринде болуп турар экономикактиг шуулганнарга ол бодунун ажылын идепкей-жидер, доктаамал рекламаны организастаар ужурлуг.

Моолдан эт, чугдунмаан дүк, алгы-көш садып алыры организастаарының экономика талазы-биле кончуг ажыктыг төлевилелдерин боттандыраар ажылды уламчылаар керек. Ол чорук «Тыва эт» КУБ-тун, ДББ фабриказының, хевис бүдүрүлгезининг, алгы-тон фабриказының күчүлериң долу ажыглаар, көскү экономикактиг ажыкты база республика бюджетинде немелде орулгаларны кириер арганы бээр.

Регионнар аразының харылзааларын чогулчудуп тургузар ажылды комплекстиг чорудар, Санкт-Петербург болгаш Байкал шуулганнарының шиптирлерин, чурттар аразының ярмарка-делгелгелерин эң-не долзуу-биле ажыглаар керек.

Моолдун Чингине консул черининг Россия Федерациязының Даштыкы керектер яамызының Кызылда төлээ черининг ажылдаарына таарымчалыг байдалдар тургустунган турар.

Экономика адырларының хөгжүлдеси

Улетпүр. Улетпүр продукциязынын ниити хемчээли амгы өртектер-биле 1350 млн. рубль болур болгаш 2001 чылдың деңгелинден 19,8 хуу өзер ужурулуг, херек кырында хемчээлинин индекси 107 хуу деңгели болур.

Өзүлденин эң бедик деңгелдери: холуксаалыг мал чөмөри бүдүреринге 5,3 катап, тудуг материалдарына 58,3 хуу, чийк улетпүрде 56,2 хуу, аш-чөмгө 36,7 хуу четкен турар.

Энергетика стратегиязының кол угланмышкынары энергия камналгазы болгаш чаңылтываан дөстөрни ажылаары болуп турар, ону боттандыраы экономика адырларының энергия шиңгээдип чарырын көскүзү-биле эвээ-жедир, электри энергиязын бүдүрерин 10,3 хуу көвүдөдир арганы бээр, мында Хову-Аксы суурда ЧЭТ-ке турбогенераторну ажылгалга дужаары база Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти ажылаары база кирип турар.

Минерал-чиг эт баазасы. 2002 чылда республика девискээринге Кара-Белдир болгаш Октябрь аттыг алдынныг черлерге рудалыг алдын дилээр база ону үнелеп көөр ажылдарны, геологтуг болгаш гидрогеологтуг тырттырышкынары, федералдыг режим четкизиниң аайы-биле чер адааның суунуң күрүне шинчилелдерин, чер шимчээшкинин баш удур тодарадырының геологтуг, геофизиктиг ажылдарын уламчылаар. Элегесте коксталыр хөмүр-даш казымалын шиңгээдип алырының төлөвилелин болгаш техника-экономиктиг бадыткалын доозар херек.

Агроулетпүр комплекси.

Республиканың чаа Конституциязын езугаар көдээ ажыл-агыйга дузаламчы эрге-чагырга органнарының конституучу хүлээлгези апарган, чүге дээрге ол күрүнениң чер фондузу, чер иштинин байлактары, арга-арыг болгаш суг фондулары-биле бир дөмей республиканың экономика системасының үндезини болуп турар (71 чүүл, 2 пункт).

Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының хемчээли деңгелдеп болур өртектер-биле алырга, 1780 млн. рубль, азы эрткен чылдың деңгелинге дүүштүр 106 хуу болур.

Көдээ бараан бүдүрүкчүлүгүг тодаргай сан-хөө дузаламчызы бюджеттен 15,6 млн. рубль болур, ооң иштинде 11,4 млн. рубльди төрүүр мал тударына дотация кылдыр бээр. Мал ажылының барык-ла бүгү адырлары күрүнениң деткимчезин алган турар.

Иви болгаш төвө ажыл-агыйы бюджеттен дорт дузаламчы-биле хөгжүүр.

Төрүүр инектин баш санын өстүреринге-улуг өртектер болгаш сүт продуктуларына улуг хереглел, ол ышкаш сүтке дотация, чайын сүттү ону бүдүрүп турар черлеринге барып садып алыры деткимче болур.

Төрүүр хойларның баш санын өстүреринге бюджеттен акша үндүрүп бээр көрдүнгөн. Хой кежи, хой эди, оон дүгү улуг хереглелдиг. Күрүнениң уксаажыдылга ажыл-агыйларын тургузарын уламчылаар.

Хаваның баш санын чийгелделиг чээли бээри-биле, уксаалыг хаваннарның лицензияның күсели-биле көвүдөдир.

Кызылдың куш фабриказы биле теплица комбинаты күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери кылдыр эде организастаттыган. Бо чылын куш ажылына дотация үш катап көвүдээр.

Хууда өңчү болуп турар хаван комплексиңиң ажылын анализтеп көөр херек. Бир эвес оон саң-хөө байдалы багай болза, хоозурал дугайында азы КУБ кылдыр тургузарының дугайында айтырыгны көдүрер.

2002 чылда күрүнениң чамдык деткимчезин болбазырадылга бүдүрүлгелери база алыр.

Чер ажылынга 2002-2005 чылдарда республикага хөзүнүнүн үнүш-дүжүктүр чоруун катап тургузарының комплекстиг программазының хемчеглери боттанган турар.

Черни мелиорастаарына, ажыл-агыйлар аразының суггарылга система-

ларын ажыглаарына, ол ышкаш оларны чаартырына база суг-биле хандырылганы эскижердинче онзагай кичээнгейни улгаар апаар.

АУК-ке күрүне деткимчезин 2002-2003 чылдарда республикага көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аш-чөмөни сайгарарына чижилгелиг болур чорукту сайзырадырының тускай сорулгалыг программазын езугаар боттандыраар. Көдээ ажыл-агый продукциязын садарына күрүне чагылың дугайында республика хоойлузуң ажылдап кылыры эргежок чугула.

Чазак көдээниң социал хөгжүлдезиниң программазын боттандыраары уламчылап турар.

Бо бүгү-биле кады мындыг чүүлдү кичээнгейге алыры чугула: саң-хөө деткимчезин күштелдирери, аграр секторну оон-моон деткири, оон конституция-биле камгалаттынганы көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин катап тургузарына, ону хөгжүдериңе угланган турар ужурулуг. Дузаламчыны хамыктың мурнунда дээштиг ажылдап турар өңчү эзелеринге бээр.

Арга-арыг ажыл-агыйы. 3,7 муң га черге ыашты катап өстүреринин ажылдары көрдүнгөн. Арга-арыгның байдалын шинчилээриниң, шилиде санитар кезилделер кылырының, анык ыашты үнелиг ыаш үнүштериниң категориязынче шилчидериниң хемчээлдери дыка улгадыр. Санитар кезилделерден үнгөн ыашты саарганында, катты, мөөгүнү, тоорукту белеткээнинден база болбазыратканында боттун орулгалары 10,1 млн. рубль четкен турар ужурулуг.

Акшаландырышкының ниити хемчээли 58,8 млн. рубль болур. Өртке удур хайгаарал кылыр ийи пунктуну тудары, өртке удур 1250 км моондактарны кылыры көрдүнгөн.

Аңыг ажыл-агыйы. Өлүк белеткээринин хемчээли 5,5 млн. рубль болур, эрткен чылын ол 4,3 млн. рубль турган.

Үнелиг қештиг аң ажыл-агыйы сайзырадыр, кара дилги өстүрер уксаажыдылга ажыл-агыйын тургузар хемчеглери уламчылаары чугула.

Балык ажыл-агыйы. Хөлдөрдө, хөмөрдө болгаш суг шыгжамыр-хөөл-бектеринде балык ажыл-агыйының чиг эт баазанын шинчилеп көөр эртем-шинчилел ажылдары, кадастр шинчилелдери, республиканың сугларына балык ажыл-агыйын шиңгээдириниң төлөвилелин ажылдап кылырын уламчылаар.

2002 чылда 200 тонна балыкты туткан турар, 2001 чылда ол 141 тонна болган.

Транспорт. Транспорт аймааның бүгү хевирлеринин бүдүрүлгелери экономика адырларының болгаш чурттакчы чонун чүк сөөртүр база аргыжар хереглелдерин долузу-биле хандырган турар. Чүк сөөртүрүнүн хемчээли 950 муң тонна болур, ол дээрге 2001 чылдынга деңгээрге, 5,3 хуу хөй болуру ол.

Автомобиль транспорту 13 млн. пассажирлери аргыштыраар, 2001 чылда оларның саны 12,7 млн. турган.

Суг транспорту-биле пассажирлер аргыштыраарын 19 хуу өстүрери көрдүңүр турар. Кызыл – Саян-Шушенск ГЭС аразына суг оруун шиңгээдип алырының төлөвилелин боттандыраар ажылдарны уламчылаар.

«Тыва авиашугум» АН-38 деп самолеттарны лизингилеп алырының күсели-биле ужар-хөмө парыгын немей долдураар айтырыгны шийттирлээр, өске чурттаарже ужарына херек терминалдыг аэровокзалды ажылгалга кириер.

Харылзаа болгаш почта ачы-дузасы. Харылзааның бүдүрүлгелери 106 млн. рубльге ачы-дузаны чедирер, ол 2001 чылдың деңгелинден үштүн биринден хөй болур. Кызылга АТС-6-ның бажыңын, Спутник микрорайонга бичекек садыгтыг харылзаа белдирин ажылгалга кириер, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак суурларда АТС-терни чаартыр, ол ышкаш көдээге харылзааны организастаарының чаа технологияларын непередир.

Орук ажыл-агыйы. Оруктар четкизин улам ыңай сайзырадырын хандыраар. Орук фондузун 243,25 млн. рубльге акшаландыраарын көрүп турар. Бояровка – Тоора-Хем аразының автооруун тударын уламчылаар, ында 13 км эң-не берге участоку ажылгалга кириртерге, чылды өттүр

машиналар чоруп турар апаар. Кызыл хоорай чанында Улуг-Хемни кежир көвүрүгү ажылгалга кириер федералдыг М-54 автооруктуң септелгезин эгелээр.

Өвүр кожуунга асфальт-бетон заводун эптээш, ажылдадып эгелээр. Кызыл-Хая биле Алтай Республиканың Кош-Агач аразының автооруунуң тудуунга херек инвестицияларның барымдаазын ажылдап кылыр херек.

Тудуг. Күрүне секторунга керээлиг ажылдарның хемчээли 328 млн. рубль болур. Оортан 126,7 млн. рубльди Кызыл хоорайда аэровокзал комплекзиниң тудуун уламчылаарына, «Тыва даг-дүгү» комбинат күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин чаартырына, уругларга эт аймаа-биле чем кылыр цехтиң, кондитер фабриказының тудугларына, Кызылдың чылыг-электри төвүн калбартырына, машина заводунуң пластмасса цегин техниктиг эде деринин доозарына, көдээ ажыл-агыйының болгаш болбаазырадып кылыр улетпүрүнүн объектилеринге көрдүнгөн. Чоокку үеде Кызыл – Саян-Шушенск ГЭС суг оруунуң порт ажыл-агыйының, Каргы хөмгө биче ГЭС тудуглары эгелээр, «Алгы фабриказы» күрүне бүдүрүлгезиниң тудуу доостур, Кызылдың дааранылга фабриказын чаартыр, чурттаар оран-сава, социал-культура объектилерин тудуп эгелээр.

Материалдарны мөөңөп садарының системазын кириериниң, тус черниң таарымчалыг тудуг материалдарын дээштиг ажыглаарының, оларның номенклатуразын калбартырының күсели-биле туттунуп турар объектилерниң өртек-үнезин чийгедириниң хемчеглери алдынар.

Чурттаар оран-сава айтырынын шийттирлээр. Чурттаалга тудуунуң хемчээлдерин өстүрери Чазактың ажылының кол угланмышкынарының бирээзи болур. Чурттаар бажыңнары ажылгалга кириери чылдан чылче көвүдээр. 2002 чылда 40 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажылгалга кириери көрдүнгөн, ол 2001 чылдындан 16,9 хуу хөй. Оларны федералдыг болгаш республика капитал салышкынары-биле, бүдүрүлгелерин, кооперативтерниң база чурттакчы чонун кады акшаландырып, үлүгүлүг киржилгези-биле тудар. Хууда чурттаалга бажыңнары тудар күзелдиглерге чээлилерни бээр, ипотека чээлизиң ажылгаар. Аныктарның чурттаалга комплекзиниң бажыңының тудуун доозар.

Чурттаалга тудуунуң хөгжүлдезинге ыяш ажылдап кылыр цехти, а оон улаштыр тудуг кезектериниң комбинатын ажылгалга кириери салдар чедирер.

Ниити чурттаалга бажыңнары долу хемчээлдиг квартиралар кылдыр эде кылып, общежитиелерден көжүрер айтырыгны шийттирлээр.

Республиканың хоорай, суурларының архитектуразын болгаш чаагайжыдылганы эскиждер талазы-биле ажылдарны уламчылаар.

Кожууннарда кагдыган ийи каът чаагайжыды туттунган бажыңнары чаартырының планнары ажылдап кылдынып турар.

«Эргижирээн бажың-балгат» деп тускай сорулгалыг федералдыг программаның акша-хөреңгилерин долузу-биле ажылгаар херек. Оон бо чылын 8 млн. рубль алдынар. Ол программага киржилгени моон сонгаар улам калбартыр апаар.

Туризм. Туризмни хөгжүдериңиң программазын Чазак ажылдап кылган. Ында яңы-бүрү хевириниң ачы-дузасы, оон иштинде элита болгаш аңгыг туризми көрдүнгөн. Эргежок чугула телекоммуникациялар болгаш харылзааның амгы чепсектери көрдүнгөн аалчылар бажыңнарының тудуун тудары онза чугула сорулга болур.

Барааннар болгаш ачы-дуза рыногу. Үүрмөктөп садар бараан саарылгазы 2002 чылда 2550 млн. рубль чедип болур, амгы өртектер-биле өзүлдө 18,9 хуу, херек кырында хемчээлге 8,4 хуу өзүлделиг апаар.

Чурттакчы чонну кол-кол аш-чөм болгаш аш-чөм эвес барааннар-биле доктаамал хандыраары рыноктуң долдунганы бедик деңгелдиг болуру чедип алдынар.

Тус чер бүдүрүлгезиниң продукциязының хемчээли өзер. **Аш-чөм рыноктарына** көдээниң бараан бүдүрүкчүлүгүнүн туруштары быжыгар.

Өртектер эзерин тудар сорулга-биле бараан кирилдезиниң политиказын чорудар. **Рынок инфраструктуразының хөгжүлдезин чугулалап көөр.**

Көдээ садыгны хөгжүдериңиң программазы боттанып эгелээр.

Телевирлиг ачы-дуза. Чурттакчы чонга телевирлиг ачы-дузаның хемчээли 590 млн. рубль чедер, амгы өртектерге 2001 чылды-биле деңгээрге, 24,1 хуу өзүлделиг.

V. Социал-политиканың кол угланмышкынары

Куш-ажыл, ажыл-биле хандырылга, өг-бүлени, ие-чашты камгалаар, социал адырның талаарың хөгжүдөр талазы-биле чорудуп турар реформалар **чурттакчы чоннуң амыдырал деңгелин** элээн бедидер арганы берген, амыдырап-чурттаарының кудуку хемчээлиңден эвээш орулгалыг хамаатыларның санын 7,6 муң кижиге кызыраарына чедирген.

2002 чылда амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлиң деңгели-биле чурттакчы чоннуң кижиге санына айда ортумак акша орулгалының чоокшулажылгазы хөвээр артар. Баш удур санаашкынаар езугаар алырга, бир кижиге онаштыр акша орулгалары 25,6 хуу өзер. Республика бюджетиниң төлөвилелинде инфляция деңгелин 15 хууга көргөн. Бо чылдың төңчүзүнде бир кижиге онаштыр акша орулгаларының деңгели 1982 рубль апарып болур (1578 рубль x 1,256), а амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээли — 2011 рубль (1749 рубль x 1,15) болур. Ынчанга реформаларның бо чылдарының дургузунда бир-ле дугаарында чурттакчы чоннуң бир кижиге онаштыр акша орулгалары амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлиңге херек кырында деңгелдеп келири ол. Ол сорулганы чедип алыры берге, ыңчалзажок болдуруп болур. Ону чедип алыры хөй чүүлдерден хамааржыр, оларның аразында куш-ажылды организастаары, немелде ажылдаар черлери тургузары (доктаамал, сезоннуг болгаш түр).

Куш-ажыл болгаш ажыл-биле хандырылга. Эрткен чылын ажылга тургустунган хамаатыларның саны 1,8 катап көвүдээр. Ажыл чок чоруктуң ниити деңгели 2,0 хуу кызырылган.

Ажыл чок чорукту шийттирлээрде, чурттакчы чонну ажыл-биле хандыраарының программазының системалыг хемчеглериң дамчыштыр боттандырып чорудар ужурулуг бис.

2002 чылдың бюджетиниң инвестициялыг кезээ 2,5 муң чаа ажылдаар черлери тургузар арганы бээр. Доктаамал ажылдарга 5 муң кижиге кирер, түр сезоннуг болгаш хөй-ниити ажылдарына 17 муң кижиге хаара тудар. Профессионал шилилгени болгаш консультацияны 4,0 муң хире кижиге алыр. Ол хемчеглериң ачызында ажыл чок чоннуң ниити санын 5,2 муң кижиге, азы 2001 чылдың деңгелиңден 20,6 хууга кызырып болур.

Акшаландырышкының бүгү хевирлерин дамчыштыр чурттакчы чонну ажыл-биле хандыраарына салдар чедирер хемчеглериң күсөдиринге 150 млн. рубльди төлөвилээр, эрткен чылын 44,8 млн. рубль чарыгдаттыган. Оон иштинде ажыл чоктарның социал деткимчезинге 108 млн. рубльди көргөн, сезоннуг түр болгаш хөй-ниити ажылдарына — 32,2 млн. рубльди, ажыл чоктарны өөредиринге 9,7 млн. рубльди үндүрер.

Баш удур санаашкына-биле айда ортумак шалың 43,5 хуу өзер. Бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлөвириниң өзүлдезиниң дугайында үстүңдө айткан бис. Ынчалзажок бүдүрүлгө адырларына куш-ажыл төлөвириниң талазы-биле айтырыг нарын.

Чамдык куш-ажылчы коллективтерде ажыл төлөвирин ай-айы-биле төлөвес, кезик-чамдыктап авансылар азы улгаттырган өртектег барааннар бээр. Ажыл берикчилери ажылдакчыларны

күш-ажыл керээлери чарбайн (контракт чокка) «түр» ажылга хүлээп аларынын практикасын ажыглап турары окта болбас. Оон түңнелинде оларның дыка хөйү пенсияга чылдылар, медицина камгаладылганы чок артар, түр үеде ажылдаар аргазын чидиргенде эмнелге хуудустары долдурар арга чок болур.

Өчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелеринге хыналдаларны эрттирип, күш-ажыл төлевириниң талазы-биле өрелерни сайгарып көөр апаар. Оларның удуртукчуларындан өрени төлээриниң графиктерин негээр херек. Хоозураашкын чарлаан болгаш дүжүрер бүдүрүлгелерге онза кичээнгейни салыр херек.

Чуртта чаа Күш-ажыл кодекси күштүг бооп кирген болгай. Ону күш-ажыл хамаарылгаларын рынок байдалдарына таарыштыргары-биле хүлээп алган. Удуртукчуларның эргелерин калбарткан, оларның ажыл төлевирин чогуур үезинде төлээри дээш харысалганын бедиткен, ажыл төлевириниң адаккы хемчээлин амыдырап-чурттаарынын кудуку хемчээлинге денештирери, ажылдакчыларның албан камгаладылгалыг болурун чедип алыры, күш-ажыл камгалалынын хемчеглерин акшаландырары көрдүнген. Оон-биле чергелештир Кодексте ажылдакчыларның күш-ажылчы сагылга-чурмуун, ажыл кохсадышкыны чарлаар негелделерин шыңгыраткан. Профэвилелдер, ажыл берикчилери болгаш Чазактын аразында үш талалыг дугуржулгаларны чарарда, адырларның тариф дугуржулгаларын болгаш коллективтик керээлери чарарда, чаа күш-ажыл Кодексиниң негелделерин удуртулга болдурары эргежок чугула.

Чурттакчы чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектериниң социал камгалалы күрүнениң адрестиг деткимче хевиринге боттаныр, **яды-түрөңгү чорукту болдурбазының тускай сорулгалыг программасы дамчыштыр болдунар. Коочуннарның, назылап кырааннарның база инвалидтериниң** социал хандырылгалыг экижидеринге, ол адырның доктаамал-ажылдаар албан черлериниң чедимчелиг ажылын хандырырынга 2002 чылда 132 млн.рубльди үндүрери көрдүнген, эрткен чылдыңдан ол 2,3 катап хөй.

«Россия Федерациясында инвалидтериниң социал камгалалының дугайында», «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуларны боттандырырынга 76,4 млн.рубльди үндүрер, 2001 чылда 65,4 млн.рубль болган. Бо чылын республикага инвалидтерге реабилитация (эгидилге) төвү ажыттынар. Инвалидтерге протез кылдыртырынга, санаторий-курорт эмнелгезинге, автотранспорт-биле хандырырынга 10,6 млн.рубльди көргөн, эрткен чылын ол 5,9 млн.рубль болган. Хоругдал черлеринден хосталган инвалид хамаатыларга пансионат Сукпак суурга ажылдап эгелээр.

Өскүс уруглар, инвалид уруглар болгаш хайгаарал чок арткан, тоянчы байдалче кирген уруглар күрүнениң онзагай камгалалына турар ужурул.

Өскүс уругларга, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга дузаламчы акша төлээринге 94 млн.рубльди бо чылын чарыгдары көрдүнген, ол дээрге эрткен чылдыңдан 2,5 катап хөй.

Өскүс уруглар школа-интернаттарны доосканынын соонда бажың-балгат, ажылдаар ажыл талазы-биле бергедээш-киннерге таваржып турар. Республикада хайгаарал чок 820 уруглар бүрүткеттинген, оларның колдуу таарымча чок өг-бүлелерден. Ол айтырыгны шийтпирлээри-биле өскүс уругларга ижиктирилге төвүн болгаш хайгаарал чок уругларга республика чергелиг хоргадап черин чоокку үелерде тударынын айтырынын шийтпирлээри эргежок чугула.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформалаашкынының байдалдарында чурттакчы чоннуң социал камгалалынын талазы-биле ажылды күштелдирери чугула. Республикада күрүнениң болгаш муниципалдыг чаагай-жыдылгалыг чуртталга фондусунда 24 муң ажыг өг-бүлелер чурттап турар. Чылыг, электри энергиязынга, газка болгаш коммунал ачы-дузасынга тарифтерни өстүргени-биле холбаштыр ол өг-бүлелерниң 68 чедир хуузу берге байдалга таваржып болур.

Чурттакчы чоннуң орулгаларынын кудузу барымдаалааш, Чазак коммунал ачы-дузасынга федералдыг стандарттарны киреринден ойталаан. Чуртта бо чылын 90-га 10 деп стандарт ажыглаткынып эгелээн, ол чүл дээрге коммунал ачы-дузасының 10 хуузу күрүне төлээр, а 90 хуузу чурттакчылар боттары төлээри ол. Бис оон мурнундагы турган 70-ге 30-ден стандартты хевээр арттырган бис. Ону чурттакчы чоннуң орулгалары амыдырап-чурттаарынын адаккы хемчээлинге денештире чедир өскертпес бис.

Чурттакчы чон чуртталга-коммунал ажыл-агыйының албаннарынга 86 млн.рубль өрелиг.

Аралап хынап көргенинен алгаш көөрге, куду денелдиг хандырылгалыг чурттакчыларның хөй кези доктаамал төлөп турар, а угу орулгалары хамаатылар ай санында төлээр ужурул деп чүвени тоовайн өреленип алган оруп турар-дыр. Коммунал ачы-дузасының төлөлгелериниң талазы-биле чоокку үеде хыналда, ревизияларны чорудуп, ол өрелер-биле санажылгаларны кылырынын хемчеглерин алыры эргежок чугула. Бис ол хемчеглерни ап чоруткаш биске чырыкты, чылыгны, изиг сугну бээр дээш күженишкенин айылдап турар бүдүрүлгелерге одаар чүл берикчилери-биле санажып алырынга ажылдакчыларынга шалыны долу төлөп бээрине дузалаар бис.

Амыдырап-чурттаарынын адаккы хемчээлинге четпес орулгаларыг болгаш коммунал ачы-дузаларын долу төлөй албастарга **чуртталга субсидиялары** көрдүнген болгай. Ол сорулгаларга бо чылын 89 млн.рубль көрдүнген. Эрткен чылын ол түң чүгө 9,5 млн.рубль турган. Ол дээрге эвээш эвес сан-чугагай. Эвээш хандырылгалыг өг-бүлө бүрүзүнге 500 рубль онаажыр. Оон-биле чергелештир квартира хөлезилекчилери чылыгның болгаш сугну чарыгдалынын санажылгаларын боттары салдыртып алыр, ачы-дуза чедирикчилери-биле керээлери чарып аар ужурул. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының албаннары чедирип турар ачы-дузанын шынарын бедидер, санажылганың чаңгыс аай хевирлерин доктаадып тургузар ужурул. Хоорайның бүгү микрорайоннарынга коммунал ачы-дузаларынын бүгү хевирлери дээш төлөлгелери хүлээп алыр черлериг чаңгыс аай касса төптени тургузар апаар.

2001 чылда **пенсияларны төлээри** болгаш оон индексациясы чогуур үезинде болгаш доктаамал боттанып келген. Чуртта бо чылдан эгелеп пенсия системасының реформасы эгелээн. Оон кол сорулгалы — төлөп турар пенсияларын хемчээлин өстүрери болгаш соонда пенсиялап үнерлериниң хууда саннарынга акша-хөреңгилериниң мөөңнелип чыгыры хандыры. 2002 чылда пенсия фондусунун акша-хөреңгилери 30 ажыг хуу өзер болгаш 1120 млн.рубль чедер.

Социал адырның албан черлери. 2001 чылда **кадык камгалалының** албан черлерин долузу-биле акшаландырган. Оларның материал-техниктиг баазанын быжыглаар талазы-биле хемчеглер алдынып келген.

Бо чылын адырның ажыл-чорудулгалыг хандырырынга 882,8 млн.рубль хемчээлге акшаландыры көрдүнген, ол дээрге эрткен чылдыңдан 1,7 катап хөй. Эмнелге албан черлерин амыг үениң эмнелге дериг-херекселдери-биле, эм аймаа-биле, а ол ышкаш аыш-чем-биле, орун-дөжек херекселдери-биле хандыры уламчылаар. Күрүнениң эвес эмнелге албан черлериниң четкизин хөгжүдерин деткир апаар.

Халдавырлыг аарыглар корпусунун, туберкулезка удур диспансерниң корпусунга немелде тудугларын доозары эргежок чугула, медицина профилактиказының төвүнүң бажынын чаартыр, уругларга кадыкшыдылга эмнелгезиниң төвүнүң тудуун уламчылаар херек.

Ыраккы коданнарда ие-чаштарның кадынын камгалалынче, херэженнерниң кадыкшылыгынче онза кичээнгейни салыр, туберкулезту, халдавырлыг аарыгларны, йод чедишпезинден тыптыр аарыгларны болдурбазының база эмнээриниң айтырыгларынче кичээнгейни колдадыр.

Бо чылын бистиң даш дузууска йодту

немеп кириер мини-заводту ажыглатка кириер. Тус черлерниң бот-башкарылга органның база кадык камгалал албан черлери чурттакчы чонну эмчилерин көжер отрядтары-биле шинчиер ажылды уламчылаар ужурул.

Чамдык хамаатылар амыдыралдың берге байдалдарына таварышкыш, арагаже, наркотиктерге сундугуп турар. Оларга болгаш оларның өг-бүлелеринге дуза чедирер эмчи-психологтук, наркологтук болгаш юридиктиг дузаның тускай албаннарын тургузар херек.

Бо чылдан эгелеп чуртта немелде өрткө-үнеге үндүртүгү кириер-биле эм аймааның болгаш эмнелге дериг-херекселдериниң өртээ улгаткан. Чурттуң Президентизи тускай эгидилге хемчээ кылдыр 2002 чылдың февраль айдан пенсияларны 6,5 хуу өстүрер дугайында Чарлыкты үндүргөн. Чурттакчы чоннуң эм аймаа-биле хандырылгалыг күрүне магадылалының дээштиг системанын тургузары болгаш садыг инспекциязынын ажылын күштелдирери эргежок чугула. Ол ышкаш эмчи ачы-дузасынга тарифтерниң хөлүн эрттир өзери болдурбас херек, олар чурттакчы чоннуң кол кезинге таарымчалыг болур ужурул.

Күрүне болгаш муниципалдыг эмнелге албан черлеринге, телевириг эмчи дузанын көргүзериниң хемчээлдерин таарыштырып кириери, күрүне магадылалдарынын программасынга кирбес эмчи ачы-дузаның даңзын тодарадыры чугула.

Республикада амгы үеде 291,6 муң кижиги **медицинаның албан камгаладылгалында** хаара туттунган. Бо чылын ажылдавайн турар бүгү хамаатыларны камгаладылгага кириер. Ол сорулгаларга республика бюджетинде 195 млн.рубль көрдүнген, эрткен чылын аңаа 88 млн.рубльди үндүргөн. Кадык камгалал албан черлериниң акшаландырышкынынын акша-хөреңгилери бюджет Кодексинге дүүштүр медицина камгаладылгалынын фондузунга республика бюджетинден муниципалитеттер бюджетиниң күсели-биле кирер. Тускайлап берген акша-хөреңгилерин көрдүнген сорулгалыг чогуур үезинде хажык чокка четкен турарына контролду тургузары эргежок чугула.

Хамаатыларның күш-дамыр кадыкшылын камгалаарына болгаш быжыктылаарына сонургалдын көдүрер херек. Ол сорулга-буле суур, хоорай бүрүзүнге стадионнарын, спорт залдарын, бажынар чоогунун ойнаар шөлдерин катап дерип кылыр, кижилерниң чурттап турар черлериниң аайы-биле спортчу-кадыкшылга ажылын организастаар ужурул бис.

Күш-культураны болгаш массалыг спортту хөгжүдериниң Концепциясын болгаш программасын ажылдап кылыр херек. Концепцияга күш-культураны болгаш спортту, кадык-чаагай амыдырал дугайында билиглерниң үндезинерин пропагандалаарын, спорт албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын, чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы назы-хар бөлүктөринге күш-культура кижизидилгезиниң үзүктөл чогуң хандырынын көөр.

Уругларга, хоочуннарга болгаш инвалидтерге спорт залдарына кичээлдээринге чийгелделиг байдалдарны тургузар херек.

Албан черлеринге кадыкшылга болгаш психологтук дыштанылга өрээлдерин дерип кылырын, бүдүрүлгө күш-культуразын катап эгидерин көөр, школаларга – оолдар, уругларның күш-дамыр белеткелинче, ол талазы-биле тускай нормативтерни дужаарынче угланган хемчеглерниң чаа системанын ажылдап кылыр.

Ол бүгү хемчеглерни күш-культура-кадыкшыдылга адырынын ажылдакчылары-биле, бүдүрүлгелер болгаш организациалар-биле ханы харылзаалыг боттандырып чорудар. Күш-культура-кадыкшыдылга ажылдарынын чаа угланышкынарына специалистерни белеткээрин төлөвилээр.

Дээди денелдиг спортту хөгжүдөр, 2004 чылдың Олимпий оюннарынга кирип болур республиканың шыраак спортчуларынын идепкейлиг белеткелин

чорудар херек.

Кижиниң **кадык долгандыр хүрээ-леддин байдалында** улуг хамаарылгалыг. Бойдус камгалалынын хемчеглерин боттандырырынга нийти хемчээли 18,4 млн.рубль капитал салышкынарын төлөвилээр.

Бойдус камгалал ажыл-чорудулгалынын нормативтиг баазанын сайыраңгайжыдарын, долгандыр хүрээледдин байдалынын мониторингизин, көрдүнген сорулгалыг экологтук программаларны боттандырырын уламчылаар бис. Төлөвилел мурнунун болгаш төлөвилел документациязынын күрүнениң экологтук экспертиказынын дээштиин бедидерин биологтук янзы-бүрү байдалды камгалап кадагалаар талазы-биле ажыл-чорудулганы күштелдирери эргежок чугула. Чедирикчи ракеталарны аңгыланыр кезектериниң Бай-Тайга кожуунда дүжер черлеринде чурттап турарларның экологтук айыыл чок чоруун хандырап талазы-биле ажылдарны, «Тыва даг-дүгү» комбинатта радиоизотоптук үнер дөстөрни хөмери-биле үндүр сөөртүрүнүң хемчеглерин 2002 чылда уламчылаар.

Бо чылда **нийти болгаш школа мурнунун өөредилгезиниң системасына 1515,1 млн.рубль көрдүнгөн, ол эрткен чылдыңдан ийи катап хөй.** Туран, Ак-Довурак, Кызыл хоорайларга, Арыг-Үзүү суурга чаа школалар туттунар.

Өөредилге албан черлериниң ажылынын кол угланышкынары болза өреникчилерге шынарлыг өөредилгени хандырыры, ону чедип алырынга дең аргаларны тургузуп бээри, школаларны, ылаңгыя көдээ школаларны, компьютер-жидерин уламчылаары, өөредилге үезинде информатика технологияларын ажыглап кириери болур.

Көдээ школаларны орус болгаш даштыкы дыл башкылары-биле четчелээриниң айтырынын шийтпирлээрин дүргедер ужурул бис. Тус чер бот-башкарылгалынын органның көдээге анык башкыларны быжыглаар талазы-биле хемчеглерни алыр, чурттаар бажың-биле хандырап, оларга көрдүнген чийгелделерни боттандырап ужурул.

Өөредилге яамызы база Тываның күрүне университети башкылар белеткелиниң болгаш оларның мергежил бедидериниң үзүктөл чогуң эртем-методиктиг хандырынын экижидер ужурул.

Көдээ школаларга профессионал училищелерниң филиалдарын ажыдарынын практикасын уламчылаар херек. Немей өөредип эдер школаларның доозукчуларына тускай профессионал училищени ажыдар дугайында айтырыгны сайгарып көөрү чугула.

Профессионал училищелерге белеткээр мергежилдериниң даңзын тургузуп тура, республиканың күш-ажыл рыногунун херек кырында негелде-хережелдерин барымдаалап көөрү, профессионал өөредилгениң шынарын бедидер, ажылчыннар өөредир болгаш эде белеткээр, доозукчуларны ажылга кириер, немелде саң-хөө акша-хөреңгилерин хаара тудар сорулга-биле чонну ажылга хаара тудар албанын органның биле социал демнежилгени чедип алыры эргежок чугула.

Бүгү денелдерин өөредилге албан черлеринге хайгаарал чөвүлелдерин тургузары өөредилгени хөгжүдериниң айтырыгларынче болгаш негелде-хережелдеринче хөй-нийтиниң кичээнгейин угландырырынга, саң-хөө акша-хөреңгилерин чөп ажыглаарына, чарыгдарына хөй-нийтиниң контролон боттандырырынга улуг салдарлыг болур ийик.

Күш-ажыл рыногунда эртемге улгаткан хережелди **эртем кадрларының курлавырларының быжыгарына салдарлыг болган.** Он чыл дургузунда республикада эртемденнерниң саны 185 кижиге четкен, оон иштинде докторлар 3-тен 18 кижиге аларган. Ынчалзажок университеттиң болгаш дээди өөредилге черлериниң 8 филиалдарынын, салбырларынын дээди квалификациянын специалисттери – докторлар болгаш кандидаттар-биле четчелеттингени нийти-российги денелден дыка куду. Оон-биле холбаштыр онза кичээнгейни специалисттерни, ылаңгыя бойдус эртемнеринге база техниктиг угланышкынын специалисттерге,

чурттуң болгаш даштыкының академиктиг шыырак өөредилге черлеринин аспирантураларына болгаш докторантураларына белеткээринче угландыраар керек. Бистиң университетивидинин аспирантуразына белеткелдер угландырышкынын калбары эргежок чугула, эртемдузалал уг-шиглиг шинчилелдерни хөгжүдеринче кичээнгейни салыр керек.

Эрткен чылын республиканың бюджетинге эртем-шынчилелдерин болгаш специалистерни белеткээринге 15,5 млн. рубльди аңгылаан, ону эрткен чылдыңында деңгээрге, оон ийи катап хөй.

Эртем албан черлеринин болгаш дээди өөредилге черлеринин материал-техниктиг баазанын быжыглар талазы-биле ажылдар уламчылаар. Тыванын күрүне университетинин студенттеринин ниити чуртталга чери, спорт залы болгаш өөредилге-бүдүрүлгө корпусунун оң талакы кезээ бо чылын ажылгалга кирер.

Экономиканын хөгжүлдери-биле кады амдыралга уjur-дузалыг шинчилелдерни организастаар, чурт иштинин эртем болгаш техниктиг ажылдап кылышкынын бүдүрүлгеге эдиктирер база нептередир, инновация төвүн тургузар дугайында сорулга республиканын эртемдеринин мурнунда салдынып турар.

Тыванын улус-чоннарынын угаан-бодал талазы-биле байлаан шинчилээр ажыл уламчылаар уjurлуг. Тыва дылдың этимология словарынын ийги кезээн парлап үндүрери, Тыванын төөгүзүнүн ийги томун белеткээр ажылды доозары эргежок чугула.

Эртем албан черлеринге болгаш университетке шинчилелдерни таарыштыр башкаар сорулга-биле Россия Федерациязынын Үлетпүр, эртем болгаш технологиялар яамызы, Россиянын Гуманитарлыг эртем фондузу, Россиянын Эртемнер академиязынын Сибирь салбырлары, Россиянын көдээ ажыл-агый болгаш медицина эртемнеринин академиялары-биле кады ажылдажылга дугайында дуржулгалар чардынар.

2001 чылда **культура албан черлеринин** материал-техниктиг баазаны элээн быжыккан. Бо чылын ол адырны акшаландыраарының хемчээли 1,9 катап улгандыр болгаш 40,7 млн. рубль хире болур. Республиканын чурт-шынчилел музейи, Суг-Аксы болгаш Чаа-Хөл суурларга көдээ культура бажыңнары ажылгалга кирген турар. Профессионал коллективтерни болгаш күүседикчилерни, салым-чаянныг уругларны деткири, улусчу чогаалдыганы хөгжүдеринге идигни бээри, чамдык албан черлерин чаартыры болгаш техника-биле деррири, культураның ажылдакчыларының мергежилни бедидери культураны база уран чүүлү хөгжүдеринин мурнады боттандыраар угландышкынын ол болуп артар.

Сөөлгү чылдарда тыва национал культураны сайырадыр талазы-биле хөй чүүлдер кылдынган. Республиканын фольклор коллективтери чүгле ниити-российжи эвес, а делегейге үнелээшкенин алган. Республиканын Москвага эрткен хүнеринде бистиң анык композиторларыныстың болгаш чурукчуларыныстың чогаалдарынын бедик мергежилди база боттуг утка-шынарлыг демдеглеттинген.

Республиканын девискээринде чурттап турар улустарнын национал культуранынын хөй талалыг катап тургузар сорулга бистиң мурнувуста туруп турар. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынын орус труппазын быжыглар, орус фольклор ансамбльдерин, национал культураның бурят, хакас, көрей, немец болгаш еске-даа төптерин деткири, бүгү националдарнын салым-чаянныг уругларын өөредилге черлеринче кириери чугула. Классиктиг культураны дугайында база уттуп болбас. Операнын болгаш балеттин салбырларына талантылыг аныктарны белеткелин улам идепкейлиг чорудар, чурттуң профессионал классиктиг коллективтерин республикаже чалаарын катап эгелээр, Россия Федерациязынын Чурулга академиязынын болгаш Москванын Суриков аттыг күрүненин чурулга институтунун филиалдарын республикага ажыдар арганы өөренип көөр керек.

Бистиң национал телевидениевис культура дугайында теледамчыдылгаларга көрүштү өскерттип, культура амдыралы-

нын бүгү байлаан илередир кылдыр оларны улам хөй талалыг көргүзөр уjurлуг.

Ниитилелдин хөгжүлдери хандыраарынын кол факторларынын бирээзи **аныктар** болур. Бөгүн аныктарны ажылга хаара тударынын, материалдыг хандырылганынын болгаш кадыкшылынын айтырылганы чиди-биле тургустунуп турар. Аныктарнын чамдык кезинин угаан-бодал болгаш мезу-шынар аргашинээзинин төлеп чогу дүвүрелди болдуруп турар.

Ол айтырылганын шийтирилээр төлээде, аныктарнын хөй-ниити организацияларын идепкейлиг кириштиришиан, күрүне эрге-чагырганынын бүгү деңгелдеринин алыс сорулгалыг, чайгылыш чок ажыл-чорудулганы керек. Аныктарга социал албан черлерин хөгжүдеринче, сайгарлыкчы эгелээшкенин деткиринче, түр болгаш сезон ажылдарынче ажыл чок аныктарны хаара тударынче, оларнын хостуг дыштанылганын организастаарынче кичээнгейни углаар.

«Тыва Республиканын аныктары (2001-2003 чылдар)» деп программаны боттандыраарында хаара туттунган аныктарнын санын көвүдөдир керек. Бо чылын ол сорулгаларже республика бюджетинде 1,65 млн. рубль аңгылаттынган.

Ниитилелге чаа угаан-бодал болгаш мезу-шынар харылзааларын тургузуп тургаш, чүгле ынчан экономикада болгаш чурттакчы чонун социал хандырылганында чогумчалыг бурунгаарлаашкын быжыглаттынар. Ол хөй талалыг сорулга чүгле республиканын Чазаанын күженишкени-биле чедишкенин шийтирилтеттинген туруп болбазын демдегледип каары артык эвес. Маанаа эрге-чагырганын бүгү деңгелдеринин, политиктиг болгаш хөй-ниити шимчээшкенин, шажын организацияларынын, интеллигенциянын, хөй-ниитинин дугуруштунган хөделишкени эргежок чугула.

Шажын-чүдүлгенин дестеринче, кижжи төрелдетииниң үнелиг чүүлдеринин идеалдарынче, чаагай сеткилдин болгаш чөптүг чоруктуң идеалдарынче, бедик мезу-шынарнын болгаш мораль талазы-биле арыг чоруктуң эчис сорулгаларынче бистиң ниитилеливис эглип эгелээр. Ол чаагай чорудулганы дүгөдөдир, ону эглиш чок болдуруп төлээде, эвээш эвес күженишкенин үндүрер апаар. Бо талазы-биле ажыл бүгүдөге четчир.

А күрүне бодунун башкарылга органнынын нүүрүнден ниитилелдин угаан-бодал арга-шинээн күштелдирер дээш өгбүленин, школанын, хөй-ниитинин күженишкенин олче мөөңээр апаар. Улустарнын культура талазы-биле үнелиг чүүлдерин, шажын-чүдүлгенин: кижилерин аразына харылзааларны чогумчудар чагырларлыг христиан шажыннын, Бойдус-биле, Октаргай-биле сырый каттыштыраар философиялыг сарыг шажыннын болгаш хамаара чоруктуң кижизидикчи талаларын аңаа ажылгаары-биле организастыг аргаларны тывар.

Бистиң Чазаавыс Кызыл хоорайга христиан шажыннын хүрээзин болгаш Үстүү-Чадаананын база Адаккы-Чадаананын хүрээзин тудар, шажын-чүдүлгө талазы-биле кадрларны белеткээр талазы-биле шажын каттыжышкынын арганын организастыг дузаны чедирерин уламчылаар.

Парлалга материалдарынын болгаш дамчыдылгаларнын тематиказынын база жанрларынын янзы-бүрү болурун дамчыштыр телерадиодамчыдылганын зоназын калбартып, өй-өйлөп үнер үндүрүлгелерни тиражын өстүрүп, оларны тарандырынын болгаш чедиреринин аныктар албанын тургузуп тургаш, чурттакчы чонун информация-биле хандырылганын экижидери **массалыг информация чепсектеринин** чугула сорулгазы болуп артар.

Массалыг информация чепсектерин хөгжүдөр дугайында Чазактын хүлээп алган шийтирилери, ном үндүрүлгезин деткиир талазы-биле республика программаны ону боттандыраарына идигни бээр. Ол чорук бо чылын өңүт парлалга продукциянын бүдүрерин шийгээдип алыр, школанын өөредилге номнарын болгаш уран-чечен литератураны парлап үндүрерин элээн улгаттыраар арганы тургузар.

Россия Федерациязынын Парлалга яамызы-биле массалыг информациянын

электроннуг чепсектерин техника-биле эде дерриринин дугайында айтырыг талазы-биле ажыл чоруп турар. Ол чорук телерадиодамчыдылганын программалары-биле көдээниң чурттакчы чонун долу хандыраарынын айтырынын шийтирилээр арганы биске бээр.

Солуннарны доктаамал үндүрерин хандыраар талазы-биле массалыг информациянын парлалга чепсектеринге, кожуунар солуннарынын редакцияларына деткимче көргүстүнер.

Массалыг информация чепсектери чүгле күчүлүг техниктиг шинектиг эвес, ниитинин угаан-медерелинге дээштиг салдар чедирер аргалыг дээрзин кончуг эки билер бис. Чамдык солуннарнын чаңгыс талаланчак ажыл-чорудулганы ниитилелге удурланышкак чорукту болгаш сандараакшынын болдуруп турар. Парлалга, радио болгаш телевидение хоолужудулгага дүүштүр ниитилелдин саналанын көргүзөр, ону боттуу-биле дынадыр, ниитилелдин сырый каттыжарына база туруштуг болур чоруктуң болгаш хөй-ниитинин чөпшээржилгезинин байдалын тургузарына дузалаар уjurлуг.

VI. Кадр политиказынын кол угландышкынын

Экономиканын адырларын, бүгү деңгелдерин эгелеп-башкарылга органнын кадрлар-биле хандыраарынын кол сорулгалары 2001 чылда республиканын Чазаанын бадылааны **Кадр политиказынын концепциясында болгаш кадрлар-биле ажылдын байдалынын база перспективаларынын дугайында Күрүне илеткелинде** тодараттынган.

Концепцияны боттандырып тургаш, яамылар болгаш ведомстволар, чер-черде чагырга черлери кадр талазы-биле аргашинээзинин байдалын анализтеп, **күш-ажыл рыногунга ол талазы-биле хергелелди барымдаалап** тодараттыр болгаш специалистерни белеткээр база оларнын катап белеткелин уламчылаар. Бо сорулга-биле **республиканын дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринин аргаларын** долузу-биле ажылгаар уjurлуг бис.

Тыванын күрүне университетинде 20 мергежил болгаш тускай 2 мергежил талазы-биле кадрлар белеткели чоруп турар. Экономика адырларына эргежок чугула специалистерни белеткээр талазы-биле немелде факультеттерни ажыдар арганы өөренип көөр керек.

Бо чылын янзы-бүрү категориянын кадрларын катап белеткээр болгаш оларнын мергежилни бедидер талазы-биле республика төвү ажыттынар. Россиянын институттарынын филиалдарында чаа, депшилгелиг хевирни – дистанция хевирин нептередип кириген. Чүгле Күрүне албанынын Сибирь академиязынын республиканын Чазаанын чанында төлээ черинде ол хевир езугаар 265 кижжи өөренип турар. Бо чылын аңаа «Юриспруденция» болгаш «Банк херээ» деп мергежилдер талазы-биле немелде өөредилге эгелээр.

Россиянын кол дээди өөредилге черлери: Москванын күрүне университеди, Күралбанның Россия болгаш Сибирь академиялары, Россия Федерациязынын Чазаанын чанында Улус ажыл-агыйынын академиязы, Саң-хөө академиязы, Россиянын Экономика академиязы болгаш еске-даа дээди өөредилге черлери-биле **кады ажылдажылга** уламчылаттынар.

Бо чылын анык специалистерин, күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчыларынын, аспирантыларнын болгаш докторантыларнын катап белеткелинче 7,8 млн. рубль көрдүнген, 2001 чылда 5,9 млн. рубль турган.

Күралбанның Россия болгаш Сибирь академияларынче 40 кижини, аспирантураже база докторантураже 5 кижини, Москванын күрүненин даштыкы харылзаалар институтунче болгаш Даштыкы

херектер яамызынын дипакадемиязынче 4 кижини өөредип чорударын планнап турар бис, 80 ажыг албан-хаакчылар мергежилни бедидерлер.

Сибирьнин болгаш чурттуң еске-даа регионнарынын дээди база ортумак өөредилге черлеринче 1000 хире абитуриентилерни чорудары планда көрдүнүп турар.

Өөредилге черлеринин доозукчулары күш-ажылга колдуунда-ла тургустунуп ап турар. Ынчалзажок ында шийтирилээр уjurлуг айтырылгар бар.

Бирээде, оларнын хөй кезин Кызыл хоорайга ажылдаксап турарлар. Хоолужудулгада көрдүнген чигелделерни тывыспышаан, керээ езугаар анык специалистерни көдээ черлерге быжыглар талазы-биле белүк хемчеглерни ажылдап кылыр керек.

Ийги айтырыг чүдел дизе, күш-ажыл рыногу чамдык категорияларнын специалистери-биле долдуганында. Чурттакчы чонну ажылга хаара тударына дуза көргүзеринин албан черлери ажыл тып алырына оларга дуза чедирер болгаш эргежок чугула апарган таварылгада оларнын катап белеткелин организастаар уjurлуг.

Реформаларны чедишкенин чорудары эгелеп-башкарылга органнынын ажыктыг ажыл-чорудулганында хөй черге-биле хамааржыр. Информатиканын үндөзүнненин болгаш компьютер техниканынга ажылдап шыдаар, даштыкы дылдарны билер болгаш эрге-хоойлу талазы-биле бедик культуралыг эргелел ажылдакчыларын белеткээр талазы-биле **амгы үенин кадрлар-биле ажылынын методтарын** болгаш хевирлерин идепкейлиг нептередери эргежок чугула.

Кадрларны албан-ажылче депшидер талазы-биле системаны экижидери эргежок чугула. Удуртур албан-дужаалга томуйлаашкын болгаш депшидишкени профессионал шынарларны база кудуку звеноларга ажылынын арга-дуржулганын барымдаалап, чүгле конкурстун үндөзүн боттандыраар уjurлуг. Кадрларнын «бүгү-талазы-биле» солчулганын практикалар. Ындыг янзылыг солчулукун, бир талазында, эргелеп-башкарылганын чаа кадрларнын депширинге орукту ажылдып болур, еске талазында – оларнын арга-мергежилни бедидер болгаш ажылга «таптаашкынын» болдурбас.

Бүдүрүлгелеринин, организацияларнын болгаш албан черлеринин удуртукчуларынын кадрлары-биле ажыл талазы-биле система республикада четпес тургустунган дээрзин демдеглээр керек. Экономиканын адырларын бедик мергежилдиг специалистер-биле хандырып, яамыларнын база ведомстволарнын ажыл-чорудулганын таарыштырып башкаар сорулга-биле Чазак чанында **ведомстволар аразынын комиссиязын** тургускан.

Мурнакчы дуржулганы өөренип көөрү-биле **чуртка-даа база даштыкыже-даа кадрларнын стажировкаларын**, улуг бизнес талазы-биле билиглери база ажыл талазы-биле арга-дуржулгалыг бедик мергежилдиг специалистерни республикаже чалаарын идепкейлиг практикалар эргежок чугула.

Кадрлар-биле ажыл хөй талалыг болгаш берге-даа, олардан түңнелдерни допдораан манап болбас. Эрткен чылдың Айыткалында тодараттынган күрүненин кадр политиказын боттандыраарынын мурнады чорудар угландышкынын ол-ла хевээр артар. Ол ажыл келир үеже угланган.

***

Эрткен чылын республика политиктиг чөпшээржилгеже, экономиктиг улам ыңайгы өзүлдеже, кижилерин амдыралынын деңгелин бедидеринче орукка база бир базым кылдынган дээрзи Тыва Республиканын Президентинин Айыткалынын утказындан билдингир-дир. Ынчалзажок шийтирилтетиннэн айтырылгар ам-даа хөй. Ындыг болзажок олар бисти сезиндирбес уjurлуг. Харын-даа олар республиканын болгаш Россиянын чонунун чаагай чоруну дээш, оон-даа артык улуг ажыл-херектерге бисти улам хаара тудуп мөөңээр.

Саң-хөө яамызы дыңнадып тур ШАЛЫҢНЫ -ҮЕЗИНДЕ

Бюджет адырының бүгү ажылдакчыларына январь айның шалыңын өй-шаанда долу хемчээлдиг кылдыр төлээр.

Акшаландырышышкыга кандыг-даа саадаашкыннарны болдурбазының дугайында Тыва Республиканың Чазааның аазашкыны херек кырында бадыткаттынып турар. Саң-хөө сайыды Мария Нурсаттын чугаалап турары-биле алырга, февраль 9-та-ла январь айның, а бир өске таварылгаларда — февраль айның чарыгдалдарының акшаландырышышкыны эгелээш. Ооң ниити түнү 250 ажыг млн. рубль болуп турар. Акша-хөреңгиниң кайнаар база кандыг сорулгаларже шилчиттингениниң дугайында Саң-хөө яамызының берген сан-медээзин (млн рубль-биле) бээр-дир бис:

- январь айның шалыңына, немелделери-биле катай 152,8.
- уругларга ай санында пособиелерге 14,8.

ооң иштинде:

- эрткен чылдарның өрезин кезик-чамдыктап дуглаарына 3,9
- өскүс уругларның, ада-иезиниң азыралы чок калган уругларның февраль айның пособиелеринге 7,5.
- ажылдавайн турар чоннун февраль айда медицина албан камгаладылгасына 16,3.
- аыш-чемге болгаш эм-таңга 13,5.
- коммунал ачы-дуза чедирилгези дээш бааза бүдүрүлгелери-биле санажыры-биле бюджет албан черлеринге 11,1.
- «Инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» база «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлуларны күүседиринге 4,5.

Республика бюджетинден Кызыл хоорайга 23,743 млн. рубль түннүг акша-хөреңгилерни шилчидип берген, ооң иштинде 2001 чылдың декабрь 1-ден эгелеп өскөн шалың акшазына 17,417 млн. рубльди үндүргөн.

Т.СААЯ

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязында ЧАА ДАРГАНЫ СОҢГААН

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының февраль 6-да ээлчеглиг хуралына өске айтырылгалар-биле чергелештир организастыг айтырыгны база чугаалашкан.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулганың «Кызыл» аңгы-аңгылы аңчызының өөреникчизи болуп эгелээш. ССРЭ-ниң Чеп-сектиг Күштериниң хүрээлеңинге шериг хүрээлеңин эрттиргениниң соонда «Тувапром-охот» бүдүрүлгө каттыжышышкынының аңчы-тывыкчызы болуп ажылдаан. 1991 чылда Украинаның Харьков хоорайда Ярослав Мудрый аттыг Национал юридиктиг академияже өөренип киргеш, ону 1996 чылда

1996 чылдан эгелээш, Кызыл кожуун чагыргазының юризи, ооң соонда — ТР-ниң Шүүгү яамызының специализи, 1997 чылдан бээр — ТР-ниң Чазак Аппарадының Эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганы башкарап талазы-биле эргелелинин начальниги болуп ажылдаан. 2001 чылдың июльда Тыва Республиканың Шүүгү талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы кылдыр томуйлаттырган.

***
Ындыг улуг албан-дужаалга соңгуттурганы-биле «Шын» солунунуң коллективи Шолбан

Сөөлгү шакта

- ◆ Россияның бир хамаатызын өлүрүп шиидер дугайында доктаалды Араб Эмиратының суду хүлээп алган. Ол хамааты 1 млн. доллар ажыг өртектиг бриллиант чажырып турганы илерээн.
- ◆ Эрткен субботада Сахалин ортулуктан 26 балыкчы дош кырындан балыктап турган. Оларның турганы эрик кыдыындан элээн ыракка турган дошту күштүг хат адыра шаап апарган. Балыкчыларның шуптузунуң амы-тынын камгалап алган.
- ◆ Афганистанның түр чазаның даргазы Хамид Карзай туттурган шериглерге (оларның аразында талибтер база бар) келдерел чарлаарын дыңнаткан. — Туттурган хей кижилер азыраар артык акша бисте чок, азырадыр орнунга орулгалыг ажыл-агыйдан кылзыннар — деп, Карзай дыңнаткан.
- ◆ АКШ-тың талазындан Иранга удур кыжанышкыннарны соксатпас болза, Персид мугулдурунда ажылдап турар нефть бүдүрүлгелерин доозазын

- үрегдеп, узуткап каар бис деп, Иран сагындырган.
- ◆ Бразилияга чыл санында болур шоу-карнавалга белеткелдер колдуунда доозулган. Муң-муң чанагаш танчычылар хей кижилерни кайгадыр, шоу-карнавалды көөрү-биле даштыкы чурттардан 400 муң ажыг кижиге кээр. Шалдаң чыгыш кыстар танчылай бээрге, кым көрүксевес деп.
- ◆ СОЛТ-ЛЕЙК-СИТИДЕ 19-ку кышкы олимпий оюннары уламчылап турар. Олимпиаданың баштайгы хүнүнде Россияның хаакчызы Л.Лазутина 15 км черге хостуг старт-биле маңнаарына ийги черни ээлээш, мөңгүн медаль-биле шаңнаткан. Ийги хүнде фигурлуг чунгулаашкына ыяп-ла кылыр программага россия спортчулар Антон Сизуралидже болгаш Марина Бережная ам дээрзинде мурнап турар. Ийги танчы программаның мурнаар болза, алдын медаль алырлар.

(Агентилелдер медээлеринден).

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын езугаар ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден Н.А. Ондарны хостааны-биле холбаштыр ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының чаа даргазының соңгулдазы болуп эрткен. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазына Шолбан Чыргал-оолович Монгуш соңгуттурган.

Бадылаашкынның түңнелдерин бо чылдың февраль 6-да саналга комиссиязының протоколунга үндээлээш, «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунуң 20 чүүлүнүң 4 пунктунга, ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының Регламентизиниң 11 чүүлүгүгө дүүштүр ТР-ниң ТСК-ның доктаалын езугаар бадылаан.

Допчу намдарындан:
Шолбан Чыргал-оолович 1970 чылдың декабрь 3-те Шагаан-Арыг хоорайга төрүтүнгөн.

чедишкынниг дооскан. Амгы үеде юридиктиг эртемнерниң кандидатының эртем адын чедип алыр дээш белеткенип турар.

Чыргал-оолович Монгушка изиг байыр чедирбишаан, чаа албан-дужаалга чедишкыннерни, өг-бүлезинге ааскежин күзеп тур.

Байыр чедирген

Январь 8-те, пятницада, ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазының адынга Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының даргазы Александр Вешняковтан чазак телеграммасы келген. Ында мынчаар бижип турар:

«Хүндүлүг Шолбан Чыргал-оолович! Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазына соңгуттурганыңар-биле изиг байыр чедирип тур мен. Ажыл-ижиңерге, амыдырал-чурталгаңарга чедишкыннерни күзедим»

АНГЫЛАЖЫРГА БОЛУР БЕ?

Мен хууда бодап көөрүмге, тываларның чер-чурт, төрөл-бөлүк, ат-фамилия аайы-биле ылгажыр деп чаңчылышын эвес. Бис ам чаңгыс Тыва Республика деп оран-чурттуг, чаңгыс тыва чон деп аттыг улус-тур бис. Чер-чурт, ат-фамилия талазы-биле бөлүгүлгө, аңгылажып туруп алыр болзувусса, төрөөн чер, төрөл чон деп билишкыннер хоозун сөстөр апаар. Ниити салым-чолдуг, ниити сорулгаларлыг, чаңгыс аай демнежилгелиг чон эвес, а анаа-ла тарамык, быдаргай, тос башка бөлүктөр, адырык кижилер апаар бис.

Бир чылын Ондарлар чыылгаш, ыңдыг эгелээшкын кылган. Ынчалза-даа оларның оозун чоннун хей кези деткивейн барган. Ооң соонда оларның ол эгелээшкыни олчаан сураг барган чүве болгай. Ам база ыңдыг хевирлиг орадажышкыннар бүдүү тыттып кээп турары арай чиктиг-дир. Азы ол

ам болур соңгулдалар-биле холбаштыр ынчап турар чүве бе? Чоокта чаа чүгле улуг-хемчилерден тургустунган командалар аразына хол бөмбүүнүң маргылдаазын Дээди Хуралда депутат алышкылар организастап эрттирген. Ооң соонда оларны «Эне-Сай» ресторанынче чалаан. Шап мындыг аңгылажышкынны чон деткивес деп чүвеге бүзүрелдиг мен. Ажыы-биле чугаалаарга, ол бирээде, соңгукчуларны ыңдыг арга-биле садып ап турары-дыр, ийиде, депутаттар, барып-барып анык спикерге хамаарыштыр алырга, олар шупту анаа бөдүүн кижилер эвес, а эрге-чагырганың төлээлери-дир. Ындыг болганда, олар чонну мөөнээри, каттыштырары дээш ажылдаар ужурулуг. Депутат алышкыларның ол кылып турар чүүлдеринде бүгү чоннун каттыштырылгасын көрбейн тур мен.

Харын-даа «сен өске сен»,

«мен Улуг-Хем оглу-дур мен» деп хөөрээр, өскелерден бодун артыр көрүп, мөөнээргенир байдалче чамдык кижилерни ыдалап турары шуут чараш эвес. Оон аңгыда маргылдаалар, оюн-концерттер дээн ышкыш хемчеглер курут черге амыр бүттүне бербес, эвээш эвес акша-хөреңги

Хууда бодал

аңаа үнер. Ынчаарга ам депутат алышкыларны көрүп алгаш, чамдык улус оларны өттүнүп, эрге-чагыргада ажылдап чоруур чаңгыс чер-чурттугларын база оюн-тоглаа ышкыш чүүлдер эрттирзин деп негей бээрин канчап билер. Ынчап баар болза, шупту-ла аңгы-башка болуп алгаш, чүгле боттарының бөлүктөрүнүн иштинде-ле бир-ле чүве организастап, думчуун харап туруп бергей. Ол-даа окта болбаан чүве-дир.

Оон аңгыда чамдык депутаттар чер-чуртунга келгеш, ону-мону кылып бээр, тудуг-септелге кылыр, машина-хөлге бээр болуп, хей-ле бүтпес аазашкыннар кылыр. А херек кырында кылган-бүдүрген ажылы-даа чок, келгенде көвей чугаа-домактан өске чүвези чок боор-дур. Хамык ужур—оларның соңгукчуларны боттарының талазынче элзедип кирип алыры, оларның караанга эки кижилер болуп көстүп алыры. Мындыг байдал, ылангыя кандыг-бир соңгулдалар чоокшулап келгенде, илези-биле көстүп келир. Кижилерни чер-чурт аайы-биле бөлүктээри база-ла соңгукчуларны «садып» алырыне чеге уланган хемчег-дир. Чүгле соңгулда үези чедип кээрге идепкейин көргүзүп, чон-биле ужурашкан улус болуп алгаш, боттарының күзел-бодалдарын сыгаар, оон политиктиг ажык-кончаа үндүрүп алыксаар, боттарына ат-алдар «ажылдап» алыксаар чоруктардан чамдык депутаттар уштунар болза эки. Чер-чурт аайы-биле ылга-

жыр, аңгылажыр чоруктар бистин ниитилеливиске турбазын дээр болзувусса, ыңдыг чүүлдерни тоомча чокка эрттирбейн, буруу шаап турарывыс чугула. Ынчангаш депутат алышкыларның, че, оон-даа ыңай чамдык депутаттарның (аттарын амдызында адап канчаар). Улуг-Хем кожуунну өскелерден онзалап көөрү чарылдырыкчы байдалды тургузарына чемиш болурун канчап билер дээш хууда бодалдарым чугааладым. Маңаа хамаарыштыр номчукчулар боттары база хамаарылганы илереди бээр магатчок. Дам-на эвээш боттарывыс төрөл-бөлүк, кожуун-суур аайы-биле ылгажып туруп алыр болза, оон эки чүве үнмес, ниитилелге аңгылажылга эгелеп болурунун айылы бар дээрзин эрге-чагыргада депутаттар медереп билип, харын-даа ыңдыг байдалдарны тургустууныче сагыш салыр ужурулуг тургаш, өскээр баарга элдептиг-дир.

Лира МОНГУШ.

Сонуургактарга: та бүзүре, та бүзүреве

Суг халаптыг, 7 кызыл менгилг кара эр аът чылы кандыг болур?

Чылан чыл кончуг кадыг чыл болуп бүрүткеттинген. Чылан чылында төре херээ андарлып, чаа-дайын үнер. Ол чылдың чедир кылбаан багай уржуктары Аът чүктөп, кудуруу-биле ширбири, кадыг-берге чыл болур. Үстүнде Аът чылының адын безин көрүңер даан — "Кара эр Аът чылы".

Эрткен чылын болган хай-бачыттар катаптаар, кара эр Аът чылында делегейге хай-бачыт болур. Күрүнелер аразынга черчурт, кызыгаар дээш месилдежир. Америкага сентябрь 11-де болган хай-халаптан дора бачыт боор чадавас. Американын бажынче чүткээн адааргактар Дж. Буштуң амы-тынынга чедер магат. 2002 чыл — Марс сылдыс чылы-дыр. Ол — дайын сылдызы. Америка амгы дайынын ам-даа өөскүдүп, өске чурттарже халдаар. Бен Ладен баштаан террористер ам-даа тывызыкты чогаадып турар, чогаадыр-даа.

Плутон сылдыс — кончуг активчи сылдыс, ынчанганда В.В. Путинге 2002 чыл таарымчалыг болур ужурлуг. Плутон сылдыс Хүн болгаш Сатурн сылдысче дужаажып чоруп орда, Касьяновка дыка берге. Ол ам чуртка нефть өртөөн бадырбайн, ону өөренип көрө эки.

Эрге-дужаал туткан дээржилерге кадыг-берге чыл-дыр, кадрлар солчулгасы болур. Делегей чурттарынга эпидемия, үер-чайык, черге, дээрже хай-халаптар болур. Бо век Россияның мандып хөгжүүр үези-дир. Чер, делегейин чурттарының хөгжүлдеси Америкадан эгелзөөн болгаш оң соонда Японияга

элчештир келген турган, ам хүн аайы-биле Россияда келгени бо. Чүү-даа чүве үндезинниг, солчушкунда турар, эки чүве эки, бак чүве бак олчаан турбас ужурлуг, ынчанганда Америка дээди хөгжүлдезин алгаш, мугур үнгүрде дег, багай талалыг хай-бачыдын ап эгелзөөн ол, оң дараазында элчээнде Японияга келир ужурлуг, ону үе көргүзө бээр.

Бо кара эр Аът чылы Тывага кончуг-ла эки эвес чыл болур. Чайы изиг, кандаашкынныг, кыжы соок. Колдуунда эрге-чагырга туткан погоннарлыг кижилер кем-херекти хөйү-биле үүлгедир. Олар төргиндээр бис дижир. Ындыг кижилер кичээне эки. Ам Чазакка дыка элдеп ескерлиш-киннер болур. Эрге-чагырга дээш дайын-чаалыг, эргилде болза хөңнү. Ам бо ажылчын Аът чылында Президентиден эгелзөөш, кадарчы, ажылчын кижиге чедир ажылдаар-ла, ажылдаар, ынчан эки түңнелге чедер. Аът — кадыг-быжыгга чаңчыккан, кончуг ажылчын амытан. Ам болур сонгулдалар үезинде кым хөй ажылдаар болур, тийлээр. Аът дег боду дерин кайы хире үндүрерил, ол хирени ойнап алыр. Бистин Президентивис Ш.Д. Ооржактын байдалы кандыг эвес көрүп көрей: Ш.Д. Ооржак 60 чыл эргилдеги кара Аът чылында төрүттүнген, оң төрөөн чылы 1942 чыл. Меркурий сылдыстыг, суг олуттуг, кара Аът чылы турган. Оң аас-кежи (талисманы) языты-мелегей (Черепак). Бо чыл аңаа аар-берге, аарышкылыг чыл болур. Оң бо чылын чиге олуду кызыл

октаргай. Алып-албас алдан бир чыл кюрер. Даргавыс бо чылын Плутон сылдыстыг кадыг-берге хайгааралында, салым-чолунга эки-даа, багай-даа талалыг эргилде болур. Ол суг олутка төрүттүнген турган, кыс кижиге болза, эмин эрттир чараш, эки салым-хуулуг кижиге болур турган.

эки, Шолбан Кара-оолдун сылдызынын чугаалап турары болза: "Ол кандыг-даа шалтараазын тоовас, танк дег оожум бурунгаарлап-ла чоруп орап" дээн-дир. Бо ийи дарганын кайызынын-даа хей-аады бедик, Шагаа соонда суг олутка барып, оон-даа экижири. Бо чылын менгизи

бачытка таварышсыңарза хөңнү. Апрель үезинде хөреңгиленир силер. Ол үеде бичии чөрүлдээге, шалтараазыннарга таваржып болур силер. Чылдың июль, август айларында өңчү-хөреңгилер чидирип болур. База июнь, июль, август айларда дөргүл-төрелдеринер-биле харылзааны экижидип, демниг ажылдаза эки. Чылдың сентябрь үезинде мегелзешкинге таваржып. Суг болгаш аян-чоруктар айылыдыг. Аът чылдыглар дайындаага киришсе, эки түңнелдиг болур. Аът чылында төрүттүнген улус эрзиг, эрес-дидим, кадыг-быжыг аажы-чанныг, кээргел чок, күзээнин ыяп чедип алыр. Дайыннар, месилдежишкенин Аът чылы үнгелекте, Чылан чыл төнүп турда болурун төөгү бадыткап турар.

Аът чылдың мурнунда Чылан чылында-ла дайын-чаа, эргилделер болурун төөгү, чуртталга бадыткап турар. 1905 чыл — Чылан чылы, революция болду, 1917 чыл — Чылан чылы база-ла октябрь революциясы тийледи. 1924 — Чылан чылында коллективизация эгеледи. 1941 чылда — Ада-чурттуң Улуг дайыны, 1953 чылда И.В. Сталин мөчүдү, 1965 чылда Н.С. Хрущев андарылды. 1989 чылда эргилде болуп, коммунисттик ниитилел дүштү, бо эрткен 2001 чылда терроризм кежээлеп үрегдээшкени, частышкыннар болгаш хөй чурттарга дайыннар болду.

Ынчангаш Чыланнын соонда келир Аът чылы ол-ла бүгү багай уржуктарны чүктөп эртер чыл болур. Аът чылдыг кижилерни шуптузун манаа санаары болдунмас болганда, лама-башкыларга барып чурагайдан аштырза эки. **Мадон МОНГУШ.**

КАРА ЭР АЪТ ЧЫЛЫ

Оң чуртталгазынын сөөлүңге чедир кыстар ынакшып көөр, оң кыстары чараш болур. Ол Меркурий сылдыстыг, ол сылдыс Хүнче эң чоок дүрген дескинигилг сылдыс болганда, оң сеткили далаш, кылыр дээнин эчизинге чедирер тура-соруктуг, шийтпирлиг, бодунга, өг-бүлезинге ынак.

Ам ТР-ниң Дээди Хуралынын Даргазы Шолбан Кара-оолдун туружу кандыг эвес көрээлинер. Ол база-ла Аът чылдыг, Марс сылдыстыг, от олуттуг, 7 кызыл менгилг. Оң аас-кежи — Алдын-Доос (Павлин). Марс сылдыс дайын сылдызы деп үстүнде айыттывыс, ынчанганда ол, изиг от олутта, от-көс дег тура-соруктуг. 7 кызыл менгилг болганда, оң чуртталгазынын ийиги чартыы эки. Салым-хуузу Алдын-Доос куш дег дээн болганда, саң-хөө байдалы дыка эки. Бо чылын Президент биле Шолбан Кара-оол — ийи дарга чаңгыс кызыл октаргай олутта, ынчангаш аразында месилдежип болур. Бир эвес ашак, кадай улус болза, оларнын аразында карака кезүлбес, кулакка дыңналбас дайын бооп турар, ынчанганда соодалды ыяп чардырар болза

кирип, соодалы каттыжа бээр улуска кадыг-берге чыл.

Аът чылдыг кижилер улуг аарыг улус чанынче барбас, аар-берге кара ажылдар кылбаза эки. Хай-бачыттан чайлап чоруур тарина номчуп чорза эки. Ак Дарийги бурганнын номналынга олутуп алыр. Оон ыңай "Бум", "Дугар" деп судурларга олутуп, назын узадыр ном номчудар. Күске чылдыглар аас-дылдан камгаланыр, хей-аът сергедир, тайга, суг дагытса эки. Пар, ыт чылдыглар дайындан камгаланыр. Дагаа, Тоолай чылдыглар садыг-саарылгага таарымча чок. Аът чылдыгларнын карак кызыл ажылдаар чылы-дыр, ынчан саң-хөө материалдыг байдалы экижири. Аът чылдыглар шыдамык, мөзүлүг болза, бүгү-ле чүвеге үре-түңнелдиг болур. Ынчалза-даа өжөш болуп, өш-өжөөн сүрбөзе эки, оон башка планнар, сорулгалар бузук көрүнүк дег, тос башка баар. Аът чылдыглар май айга чедир өскелер-биле са тутчуп болур, оон башка удур ойтур таварышкына таваржып боор. Чылдың ийи чартында сүлдөңер силерден хая көрнү берип, хай-

Төп сонгулда комиссиясында

КАНДИДАТТАРНЫ БҮРҮТКЭЭН

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынын февраль 9-та болгаш февраль 11-де болган хуралдарына Тыва Республиканың Чазак Даргазынын албан-дужаалынга кандидаттарны бүрүткээр дугайында айтырылганы чугаалашкан.

Айтырылганы сайгарып чугаалашкан соонда моон адаанда кордакчыларны "Тыва Республиканың Чазак Даргазынын сонгулдаларынын дугайында" ТР-ниң Хоойлузунун 40 чүүлүнүн 1 пунктузунга үндезилээш, ТР-ниң Чазак Даргазынын албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткээр дугайында доктаалдарны хүлээп алган.

Биче-оол Сундуевич Шырап, 1944 чылдың январь 1-де төрүттүнген, Тес-Хем кожунунун Самагалдай суурда чурттап турар, дээди эртемниг, Тес-Хем кожунун чагыргазынын даргазы, сонгукчулар депшиткен.

Вячеслав Кууларович Даржа, 1989 чылдың январь 23-те төрүттүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, дээди эртемниг, РФ-тиң Тыва Республикада суд департаментинин эргелелин начальниги, сонгукчулар депшиткен.

Александр Юрьевич Кашин, 1963 чылдың июнь 12-де төрүттүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, дооспаан цээди эртемниг,

Кызыл хоорай чагыргазынын даргазы, бодун боду депшиткен.

Шериг-оол Дизижинович Ооржак, 1942 чылдың июль 24-те төрүттүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, дээди эртемниг, Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыны, сонгукчулар депшиткен.

Николай Алдын-оолович Ондар, 1952 чылдың апрель 28-те төрүттүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, дээди эртемниг, түр ажылдавайн турар, сонгукчуларнын эгелекчи бөлүү депшиткен.

Шолбан Валерьевич Кара-оол, 1966 чылдың июль 18-те төрүттүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, дээди эртемниг, ТР-ниң Дээди Хуралынын Даргазы, сонгукчуларнын эгелекчи бөлүү депшиткен.

Виктор Васильевич Вусатый, 1956 чылдың март 12-де төрүттүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, Кызыл хоорай чагыргазынын даргазынын бирги оралакчызы, бодун боду депшиткен.

ТР-ниң Чазак Даргазынын албан-дужаалынын кандидатынга бүрүткеткеннерге шынзылгаларны ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязынын даргазы Ш.Ч. Монгуш тывыскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БУЯННЫГ ЭШТЕРИМ

Келир үеде амьдырал дугайында билдинмес улуг айтырыг демдээ салдыгган бо хүнде чамдык кижилернин сеткил-хөөнү шагда-ла курутлап, чуртталгага хамаарылгазы тоомча чок апарып, ажы-төлүңге хамаанчок, ал боттарынче безин кичээнге салбастап, агым аайы-биле тоомча чок эшкинштерин салгылапкан "эжиндирип" чорзак, а өскелери Кижиге болуп чаяттыгган хүлээлгезин улам быжыг тудуп, чооккавы өчүмүн соондан маадырлыгы-биле эдертип, чырык орукту баштап чоруурлар болгай. Баштайгы кижилернин дугайында улуг философия кылгаш канчаар боор, ынчалзак канчап билер, хүн ийис, ирик чудукту андарыштар таарымчалыг үе чедип келири магатчок. "Экиде — эдержир, бакта — кагжыр" деп мергеннернин хайгааралынга хамаарыштыр бачым өйде холун сунуп, чымчак сөзүн сөглөп кээр кижилер хая көрнү бээрлерден эвээш эвес. Ындыг эш-өөрүм, чонум аразында Күжүгеттерге чуртталга мени таварыштырып келгенинге өрү тейлеп чоруур мен.

Күжүгеттер алыс боттары чондан хоорук чорбас, үнген-кирген чонун хөңнүнден хүндүлөп, ажы-төлүңге ие баарлыг, ада сеткилдиг бөдүүн өг-бүлеле болгай (тывалар кижилерге

эң-не эки үнелелди бээрде, "бөдүүн кижиге" дижир-ле болгай бис). Оларнын амьдыралда шилип алган эртеми безин чон-биле холбаалыг: Семен Седипович — кезер эмчи, а Мария Амын-ооловна — башкы. Каш чыл үнчүп-киржип чурттап келгенивисте эр эезинин чаңгыс-даа эрбенин сөс сөглөп органында, эпчок көрүжүн-даа көрбөөн мен, эки өйдө баштактаны каап, херек апарганда, чагып-сургап-даа олурар кижиге болгай. Херээжен эезинин адын адавас үргүлчүле "эжим" дээр кижиге.

Өг-бүлеге берге айтырыг чок деп чүве турбас, ынчалза-даа кажан, кандыг-даа кижиге дуза дилеп келир болза, дузалажырын кызыдар, кандыг-даа өйдө иелээ сүмөлешкеш, бир-ле органы тып эккээрлер. Күжүгеттер ындыг улус-ла болгай. Мария Амын-ооловнанын бижээн шүлүктери бо-ла чырыкче үнүп кээр, номнары-даа үнгүлзөн, Семен Седипович аңаа аажок өөрүүр. Бир катап ажык чугааларымыс үезинде эпчоксуна аарак Мария Седиповичин чугаалап олурган чүве. Чаа чурттай берген чылдарында Семен Седипович улуг хоорайже өөренип чоруткаш келгенде, Мариязынга белек кылдыр Анна Ахматованын чыныды шүлүктөрлиг номун белекке берген.

"Эмчилер шүлүк сонугавас деп бодаар кижиге мен, уруглар, мээң эжим Ахматовага ынаамны аажок билер болган кижиге-дир. Адыр, ол номну эркээйн" — дигеш, эң көскү чекде делгээн номун көргүстү. Ол үеде ындыг номнар Тывага дыка ховар турган болгай. А ол кежээ бистер Ахматованын шүлүктөрүн магадап, номчуп кежээлзөөн ийик бис.

Шагаа бүдүүзүндө Күжүгеттерниң бажынынга чеде бердим. Өг-бүлениң байдалын көргөш, шаандакы чашкы шаамны дораан сактып келген мен. Бо үеде үш ажы-төлдүг дээрже, хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге хамааржыр болгай, эштеримниң улуг уруу Айдысмаа, оолдары Артыш, Айдың, дуңмазы Люда аш-чемин белеккээң, ада-иезин биле ойнаан, кажыктаан орлар. Үе эртер, олар база өг-бүлелиг апарып, уязындан ужуп үнерлер, ада-иезинин чылыг-чымчак човалгаларын, өпей ырын олар база ажы-төлүңге демей-ле дамчыдар дээрзинге чигзиниг менде чок. Дун уруу өпөпалыг алаарынга белеккенип турган өйдө Мария биле Семен Седипович өөрүп-даа, бүдүү дүвүрөп-даа турганнар. Ам бичии чаш өпөпө өзүп орап, оозунга кайызы-даа аажоктар.

Улуг хүндүткел-биле Надежда НАКСЫЛ.

"ИЙИСТЕР-2002"

Февраль 9-та С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңыга Кызыл хоорайның школаларындан шилиттинген "Ийистер-2002" деп шоу-конкурс болуп эрткен. Үш ангы бөлүккө 7 ийистер, азы 12 кыстар база 2 оол боттарының угун-төөгүзүн таныштырбышаан, уран талантызын, угаан-сагыңгырын, усшеверин хөйүнү мурнунга бараалгаткан.

Мөөрейниң шупту негелделерин чедишкенин алып эрткеш, хоорайның дугаары 1 школазының өөреникчилери Чечек, Чечен угбашкылар "Сылдыс ийистер" деп атты чаалап ап, А.Кашинден алдын депочкалар биле боодал чечектери белекке алганнар. Азиана, Азиата Ашак-оолдар — "Модельдер"; Азиана, Азиата Хертектер — "Шеверлер", Ай-Кара, Анай-Кара Суваннар — "Талантылар", Татьяна, Маргарита Озерскаялар — "Аянның чарашпайлар", Ай-Суу, Алдынай Торлуктар — "Тиилелгеже чүткүл" деп номинацияларга тиилекчилер болганнар. Артыш, Аржаан Сояннар — көрүчүлөргө үнелелин чаалап ап, тускай шаандалдарны алган.

Мөөрей үезинде Көк-Тей школазындан Р.Данзынның удуртканы ыры болгаш танцы ансамблиниң бичи артистери аян тудуп, кежээни каастаан.

Айлаң МОНГУШ.

БИЛДИНМЕС
ҮҮЛГЕДИКЧИЛЕР
ТУТТУРГАН

Кызыл хоорайның чурттакчылары чоокта чаа хоорайның Хомушку Чүргүй-оол болгаш Тыва эки турачылар кудумчунда турар садыгларны билдинмес кижилер чаңгыс эвес удаа өрттедип турганын сактыр боор. Ол болган өрттер садыг ээлеринге улуг материалдыг когаралды чедирген. Хуу кижилерниң садыгларын сагыштыгы биле өрттеткен соонда, билдинмес кижилер телефон дамчыштыр 25 муң америк долларны олардан негезен.

Садыгларның ээлери ол болуушкунга хамаарыштыр эрге-хоюулу органнарынга билдирешкенин кийргениниң түңнелинде, анаа хамаарыштыр кеземче херезен оттурган. Ол херекти истээринге Кызыл хоорайның прокуратуразы, ТР-ниң ИХЯ-ның организастыг кем-херек үүлгедиинге удур демисел чорудар Эргелели, РФ-тиң АЧФА-зының ТР-де Эргелели боттарының оперативтиг истелге чорудар бөлүктөрүн тургускан. Оперативтиг-истелге чорудуп турар үеде акша негеп, телефон долгап турган кижилерни илереткен.

Февраль 6-да РФ-тиң АЧФА-зының ТР-де Эргелелиниң, ТР-ниң ИХЯ-ның организастыг кем-херек үүлгедиинге удур демисел чорудар Эргелелиниң ажылдакчылары хуу сайгарлыкчылардан акша негеп турган Кавказтан келген бөлүк кижилерни тудары-биле операцияны чоруткан.

Ол кылып чоруткан кемчегиниң түңнелинде 3 кижиге туттурган. Ук кем-херек үүлгедишкенинге хамаарышкан материалдарны Кызыл хоорайның прокуратуразының дамчыткан. РФ-тиң АЧФА-зының ТР-де Эргелелиниң парлалга бөлүгү.

Орустар ажылдап билбес деп кым чогаадып каан чүве ыйнаан, анаа бүзүрөп-даа чордувус харын. Бүзүрөңгич эвес ыңдыг чугаа дыңнааш, чүтлө каттыржып чораанывыс база шын. Ынчалза-даа алдын холдуг дижиривис, Россия дээш ажылдап чоруур, арын-нүүрү арыг кижилер-биле ужуражы бергеш, кымның ажылдап шыдаар, шыдавазын бола бодай бээр мен.

Эки ужуражылгалар — бурган буяны. Мээң база бир ыңдыг ужуражышкыным Сибирьге, ооң мурнуу чүгүндө Минусинскиге, болган. Ыжыг, бедик дурт-сынның, бодунга бүзүрөңгич кижиге болду. Дорт көөр, дыңзыг чугаалаар. Албандужаалы база бедик. Вадим Петрович Федяев — Минусинскиде көдээ тудуг комбинатының чингине директору, Россияның алдарлыг тудугчузу. Сибирьге хөй тудуглары: өөрүшкү, идепкей-биле тудуп келген. Оон арнындан өөрүшкү ыраваас. Төнмес-читпес ажыл-херектерниң езулуг ээзи кижиге. Тудуглар, үе-шак, амыдырал дугайында бис база-ла хөйүнү чугаалажып турарывыс шын. Улаштыр Вадим Петрович мынча диди:

— Силерге аржаан дугайын чугаалап берейн. Аржаан деп сөс безин чараш-тыр ийин.

Дараазында хүн оон-биле кады чоруптувус. Хөй катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргөни ажыктыг болур.

Тагарское дээр хөлдүң чараш чурумалдыг кыды бо-ла болгай. Ооң эринде "Хадьлыг эзим" деп санаторий. Сибирьниң чону анаа күзелди-биле кээп, эмненип дыштанырлар. Кыжы дошкун-даа болза, санаторийде чай-биле демей чүве-дир. Кол эмчи Дмитрий Александрович Чепрасов бистиң машинавысты көрүп кааш, элээн дүвүрээң хевирлиг тур. Ам база эмненип кижилер кел чыдары ол ирги бе деп бодаан болду. Чыдар чер сыңмастаанындан ажылдаар кабинетинден безин чайлап берген хөөкүй болду.

— Аржаанны көөр дээш келдивис — деп, кол эмчини оожургаттым. Кижиге амыраанындан чийк тынгалаш: "Мен база барайн" — деп диледи.

Санаторийден ырак эвесе бедик үнгөн оът-сиген аразында хрусталь дег арыг кара суг агып чыдыр. Кым-бир сагыш човангыр кижиниң холу хоорза бажын кара сугда кирип каан. Вадим Петрович улуг стакан долдуру сугну узуп келди.

— Алчы, ижиңер!

Сугнун амданның чүү дээр! Бичи ажыгсыг, арыг, соок. Ижиле, ижил турган болза деп бодай бээр. Спортчу хептиг херээжен кылашпап келгеш, улуг канистр савазын долдуруп алды. Ооң-биле таныштым.

"МИНУСИЙСКАЯ" —
МИНЕРАЛДЫГ АРЖААН

— Светлана Павловна Борисова мен — диди. — Ырак эвесе, санаторийде дыштанып чыдыр мен. Малгаш-биле чаап эмнээр, аажок-ла эки чер-дир, а бодум моон суглаар кижиге-дир мен. Сугнун экизин чүү дээр, аарыг хырным безин экирип кагды. Үш неделя улаштыр ижил келдим, сарыым хайныгы читти, боостаам дуй тудары база чем чиirim кедереди-ле. Оон артык чүү-даа чүве меңээ херекчок.

Светлана Павловна чоруй баары билек база-ла улуг канистр туткан эр кижиге келди. База-ла суглап чорууру ол, оон туржук Минусинскиден, Абакандан улустар кээп суглаар чүве-дир ийин. Ол эр кижиге өдүн кестирер

эмненип алып. Хадьлыг арга, ооң аржаан суу кымнындан-даа артык үнелиг, чер, бойдузу чараш, кижилери эвилең. Эмнээр малгаш база ында.

— Псориасты эмнеп шыдавас деп чугаалажыр-дир. Кайын ыңдыг боор. Тагарское хөлдүң малгажы псориасты чидир эмнээр күштүг. Дуу сандайда оор аныяк кижиге маңаа ийи дугаар чыл кээп турары ол. Барып чугаалажып көрүңер — деп, Дмитрий Александрович чугаалады.

Чеде бердим. Аныяк кижиге чугаакыр-даа болду. Красноярск крайның Сосноборскиде чурттап турар кижиге болду. Адын Игорь диди. Шеригте турда, өдү аарааш, псориасче шилчезен

— Заводту бир дугаар ыдыктап турарым бо. Бурганның ачы-буянын кижилер дилээр. Бурган чокта, теплетиг болбас бис. Чоокта чаа арылар өстүрөр черни ыдыктап чордум. Өөрдүм-даа, ызырары кончуг болду. Бурган башкы чер адаандан аржаан сугну хайырлаан болганда, ону хумагалыг ажыглаар херек. Ыңдыг заводту ыдыктаары-ла кежик. Иевис болур Россияның чери байлак. Ону камгалаар херек.

Чараш хептерин кеткен, өөрүшкү-маннайлыг чон байырлалга чыгып келген. Василий ада кадыны Нина-биле кады моорлап келгенин эскердим.

Василий ада хүнге кылаңнаан

Бо аржаанның назынын кым-даа билбес, ооң адынын төөгүзү артпаан. Ынчанмыже эрткен чайын православ башкы лама ол черни ыдыктап арыглаан соонда, ук аржаан бодунун чаа амыдыралын эгелээн. Эм аржаан Силерни чалап тур.

дээш белеткенип турда, кожазы кадай келгеш, бо аржаан сугну чалап ижери-биле чорудупкан чүве-дир. Эт эмнээринге таарышкан чер бооп тур. Чаңгыс эвес, а үш канистр сугну алгаш чаныпты. Бажыңыга барып, санаторий "ажыдары" ол чүве-дир. Аржаан сугну ишкеш, он хонганда, ооң өдү сөгезен, амырааш катап келгени ол.

— Вадим Петрович, аржаан сугну мактааш, чараш сөс тыппас-тыр мен, маңаа келиксээр кижилер хөй-дүр, чериниң ыраа кончуг, ону чүү деп бодап турар силер?

Хүлүмзүрээш: "Силерни өөртүр бодаан ийик мен, ынчалза-даа ооң утказынга чоок айтырыгы бодунар салдыңар. Көрүңерден, дуу арга кыдында бажың көстүп тур бе? Бо аржаандан минералдыг суг бүдүрер талазы-биле чап-чаа туткан заводтун бажың ол. Моон соңгаар минералдыг сугну тускай шилдерге куткаш, садар бис. Баштайгы бөлүк шилдерни долдургаш, хереглекчилерге чоруттувус".

— Ооң адын чүү дээрли?

— "Минусинская" дээр ийин,

оон ескээр адаттынмас боор. Сибирьде агып чыдар кара суг болганда аан. Сугнун составын алырга Литвада Друскининкай курортта аржаан-биле демей, оон өске ыңдыг чер делегейде чок дижи-дир. Заводту туткан ужуру чүл? Россияның чонунга бодунун чийк өртектиг, чедингир аржаан суу херек болгай. Бурган-на өршээзин, заводту тудуп алганывыста артык чүве чок боор.

Аржаан суг хоорза дамчыштыр агып баткаш, заводка келир. Пластмасса шилдерге куткан аржаан хереглекчилерге чеде бээр. Сибирьниң чери байлак болганындан ооң чону Араб Эмирлаттарынче азы Турцияге далажып барбастар. Ооң херээ-даа чок, артык чарыгдал кылган херээ чүү боор, маңаа кээп

кижиге-дир.

Дыка аар аараан. Кежиге шокар апарган, хилинчектенип чорууру кээргенчиг. Кара далайга барып эмненирге, дузалаваан, бар акшазын эм-тан садарынга чарыгдал каан. Эрткен чылын маңаа келгеш, малгаш-биле чагдынып, суунга эштирге, он хонганда-ла, кежиге арыгланым ашталган. Эмчи база катап келир сен дээрге, келгени ол.

— Бо черниң аржаан суун ижер бе?

— Бир ай ижер болзуңарза, кандыг-даа аарыг силерден чайлай бээр — деп, Игорь меңээ саналдады-даа.

— А силер бо черниң суун шилге куткаш садар дээнин дыңнадыңар бе? — деп оон удур айтырдым.

— Чок, дыңнаваан мен — диди.

Оон улаштыр селбегер хады хөлегезинге олуруп алгаш, Вадим Петрович-биле чугаавыс уламчылдыгы.

— Дарта биске байырлал — минералдыг черни ыдыктаарының езулалы болур. Аржаан сугну хайырлаан Бурган башкы аалдап келир, анаа киржиңер — деп, Вадим Петрович сүмеледи.

Дартазында ыңдыг ыдыктаашкын езулалы болган-даа. Ажылчыннар, дыштанган кижилер-биле чугаалажыр дээш эртежик анаа чедип келген мен. Шажын езулалы төрүттүнгөн хүнүн демдеглээри дег өөрүшкү-маннайлыг эрткен. Байыр чедиржип, суй белектер солчуп, шай-суксун ижил, ыры-шоорлуг-даа болду. Төрүттүнгөн хүн демдеглээри дээрге мөргүлсагыл четтирери, чүдүүрү, чүрээ оожуктурары болгай. Заводту ажыллалга кийргени — Чер байырлалы, а ону ыдыктааны — Дээр байыры. Ада Василий Губанов Минусинскиден чедип келгеш, ол бүгүнү эрттирген.

— Үргүлчү-ле заводтар ыдыктаар силер бе, ада? — деп айтырдым.

крези-биле минералдыг кара сугну, оон улаштыр чаа заводту ыдыктаан. Чыылганнар эки күзээшкенин иерээген. "Бурган-биле! Чаагай орукче!" — деп йөрээгеш, кызыл лентаны үзе кескен.

Байырлал соонда ыдыктаан делгем цехке барып, шилдер маңашкан чаа конвейерде ак халаттарлыг ажылчыннар-биле чугаалажып ужураштывыс. Алдынналчак өңүг аржаан куткан шилдер хереглекчилерге далаштыгы-биле шуужуп эгелээн. Чаагай херек бүдүңгүр-ле болзун!

Кежээликтей Красноярскиниң медицина академиязының терапия кафедрасының эргелекчизи, эртем доктору, профессор Владимир Абрамович Шульманче телефон-биле долгадым. Аржаан сугнун дугайында ол мынча дээн:

— Сибирьде мыңдыг янзылыг аржаан суг өске черлерде чок. Янзы-бүрү аарыгларны: ижин-шөйүндү, баар, өт аарыгларын эмнээринге тааржыр. Ооң келир үези улуг — деп, ол чугаалады.

Москваже ужуп чоруурумда, Вадим Петровичниң белек кылдыр бергени "Минусинская" деп аржаан сугну самолетка ап чордум. Агаарже бедип үне бергенивисте, үдекчи кыс пластмасса стаканнарда сугну пассажирлерге берип чор. Мен оон ойталаан мен.

— Менде бодумнуу бар. Эки-ле суг, силерге сүмелеп боор мен.

— Ону чүү деп адаар чүвөл?

— "Минусинская" дээр дээш ээдерей бергеним ол бе, Федяевская дээн болдум. Оон мурунда "Федяевская" деп сугну Абакандан Москва чедир ижил чораанымы будапканым ол-дур ийин. Ол дээш Вадим Петрович меңээ өршээл көргүзөр боор.

Наталья СУХИНИНА.